

Аналитичен доклад

РАДИКАЛИЗАЦИЯ НА НЕПРИЕМАНЕТО

Групова омраза и дясно-екстремистки
нагласи в България

Антоний Тодоров

Съдържание

1.	ОСНОВНИ ЗАКЛЮЧЕНИЯ	2
2.	ВЪВЕДЕНИЕ	3
3.	ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗА ДЕСНИЯ ЕКСТРЕМИЗЪМ / ГРУПОВАТА ОМРАЗА	5
4.	ИСТОРИЧЕСКИ И ДНЕСЕН ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ НА ГРУПОВАТА ОМРАЗА В БЪЛГАРИЯ	6
4.1	Крайният екстремизъм през XX век.....	6
4.2	Крайната десница след 1989 г.....	7
4.3	Обединени патриоти	9
5.	АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО С ОГЛЕД НА ТЕХНИЯ КОНТЕКСТ	11
5.1	Етнически дистанции	12
5.2	Ксенофобия, туркофобия, ислямофобия.....	15
5.3	Расизъм / антисемитизъм и ромафобия	17
5.4	Конспиративният менталитет.....	20
5.5	Диахронен анализ.....	21
6.	ОБЯСНЕНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ	25
6.1	Инструментален расизъм и ксенофобия на елита (Интервю 1)	25
6.2	Социален расизъм и ксенофобия (Интервю 2)	26
6.3	Близост на крайно-ляво и крайно-дясно (Интервю 3)	27
6.4	Оправдано недоверие към ромите и бежанците (Интервю 4)	27
7.	ЗАКЛЮЧЕНИЕ	29
8.	ПРЕПОРЪКИ	30
	Библиография.....	31
	Списък на съкращения	32

1

ОСНОВНИ ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Проведеното през есента на 2020 г. емпирично социологическо проучване от агенция АФИС показва устойчивост на крайно-десните нагласи в българското общество. В сравнение със сходно проучване през 2011 г., не се наблюдава никаква съществена динамика, по-скоро става дума за **устойчивост на стереотипите**, които отхвърлят различието.

Масово разпространените стереотипи в днешното българско общество по отношение на „другите“, турците, ромите, евреите, бежанците, ЛГБТ хората, са негативни. Но съществува и различно равнище на търпимост към такива различия, като **ромите са най-мразената етническа група**.

Масовите антиромски нагласи в голяма степен отразяват **социална ревност** към политиките за интеграция и позитивна дискриминация на тази маргинализирана, като цяло, група в българското общество. Същевременно, върху тази социална ревност се наслагват идеологиите на расизма, чиито вектори са различни крайно-десни, но също и националистически десни и леви организации и представляващите ги интелектуалци.

Макар антисемитизмът да няма традиционни опори в българското общество, той има своите говорители и изразители сред крайно-десните политически активисти, които по този начин градят своята политическа идентичност. Антисемитските прояви остават маргинални, но и необясними в едно общество, където се споделя гордостта от спасяването на българските евреи от депортиране по време на Втората световна война. По-скоро **антисемитизмът в България се свързва с нагласата за „силната ръка“** в управлението на обществото.

Крайно-десните организации в днешна България са със значителна, но и ограничена подкрепа (на последните избори след 2010 г. общо не надхвърлят 15% от действителните гласове). Няма силна положителна динамика през последните пет години. Лидерите им, обичайно образовани, използват идеологически език, но инструментално, за да бъдат разпознавани от публиката, като често не вярват искрено на собствените си думи. Така в политически план става дума за прагматична инструментализация на крайно-десните идеологии, което обаче носи огромния риск от индоктриниране на една немалка част от обществото.

Разпространяването на предразсъдъци към „другите“ се улеснява и от **ниската степен на гражданска компетентност в обществото**, неразбирането на основни понятия, с които се обяснява политиката. Масово е разпространено неразбирането на значенията на лявото и дясното, на либералното и консервативното, на социалистическото, на крайно-дясното. Това не позволява на много хора да идентифицират крайно-десния екстремизъм, да го квалифицират с разбиране, да го разграничават от другите идеологически позиции. Роля за това имат и някои интелектуалци, които настояват за идеологическата близост на крайно-десните и крайно-левите, което допълнително разбърква понятията на широката публика.

Изследването показва и крайно **ограничените практики на междуетнически контакти** и междуетническо разбиране. Българското общество остава затворено в своите представи за света, което допълнително подсилва ксенофобията като крайна форма на недоверието към чужденците.

2

ВЪВЕДЕНИЕ

Крайна десница, краен национализъм, неофашизъм – използваме различни понятия, за да назоваваме политически феномени, които често се подвеждат под по-общото понятие популизъм. Но популизмът, като идеология или политически стил (авторите го третират различно), е феномен на демократизацията на политиката. Тук бих се позовал на дефиницията на Кас Муде, често цитирана в изследванията на популизма: *„I define populism as a thin-centered ideology that considers society to be ultimately separated into two homogenous and antagonistic groups: “the pure people” and “the corrupt elite,” and argues that politics should be an expression of the volonté générale (general will) of the people”*¹. В такъв смисъл, популизмът може да бъде както проява на демокрацията, така и заплаха за демокрацията и във втория случай говорим за радикален или краен популизъм. Днешните радикални популистки движения са опасни за демокрацията не защото прибягват към темата за пряката демокрация например, а защото прибягват към националистическа мобилизация, основаваща се на недоверието към чужденеца и дори на отхвърлянето на всичко, квалифицирано като „чуждо“. Днешният краен популизъм е всъщност национал-популизъм, който се отнася до крайните, радикалните, опасните за демократичния ред проявления на популизма.

Изследователите разграничават също лев и десен популизъм, като и в двата случая обичайно се анализират крайни проявления на нетърпимост към системата на представителната либерална демокрация. Сравнителните изследвания показват, че разграничението на такива два вида популизъм (лев и десен) до голяма степен опират до една важна в случая страна на този вид

идеологии или политически стилове – отношението към другия. Десният популизъм е средата, в която могат да се развият крайните форми на ксенофобия, национализъм и расизъм, защото черпи от идеологическия арсенал на такива крайно-десни движения и партии, като фашистката или нацистката. Следователно, средата на радикалния национал-популизъм следва да търсим в средите на крайната десница.

България, както и повечето европейски държави, е също терен за развитие на крайно-десни движения и организации. Българското общество, обаче, не е развило собствена или оригинална крайно-дясно идеология, тя е заимствана от европейските образци или, напоследък, от Русия. Исторически крайно-десни организации в България се появяват след край на Първата световна война, в условията на военна капитулация, икономическа и политическа криза. Тези движения заимстват много от италианския фашизъм. През Втората световна война България е съюзник на Хитлер и това стимулира появата на крайно-десни организации по нацистки образец. Макар политическият режим през това време да не е тоталитарен, той се движи в полето на крайния авторитаризъм и възприема редица практики на нацисткия режим, като например антиеврейското законодателство. След 1945 г. в България се установява комунистически режим от съветски тип, при който не съществува политически плурализъм и, съответно, крайно-десни организации.

С началото на демократичния преход след 1989 г. в България се възражда политическият плурализъм. Една от проявите на това е и появата на първите крайно-десни националистически организации, които, обаче, остават маргинални. Една от тях е Българският демократически форум (БДФ), обявяващ се за наследник на Съюза на българските национални легиони, организация отпреди Втората световна война, изповядваща крайно-националистическа и антисемитска идеология. Но действителното развитие на парламентарна крайна десница в България започва с появата на партия „Атака“ и влизането ѝ в Народното събрание на

¹ Mudde, Cas (2004). 'The Populist Zeitgeist', Government and Opposition, 39:4, 541-563 (на бълг. – „Определям популизма като тънкоцентрирана идеология, която разглежда обществото като разделено в основата си на две хомогенни и антагонистични групи: „чистите хора“ и „корумпиран елит“ и твърди, че политиката трябва да бъде израз на *volonté générale* (обща воля) на хората.“)

изборите през 2005 г. Тя създава кръг от съмишленици, като на няколко пъти се разцепва и поражда няколко крайно-десни партии. Особеност на крайната десница в България е съществуването на една смятана дори за традиционна партия – ВМРО-БНД, която се обявява за наследник на организация в Македония със същото име от края на XIX век.

ВМРО-БНД е смятана от някои анализатори за проява на „мек популизъм“ или „умерен национализъм“, но нейната младежка организация е сред инициаторите на т.нар. Луковмарш, ежегодна демонстрация за почитане на паметта на генерал Христо Луков, лидер на Българските национални легиони по време на Втората световна война.

3

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗА ДЕСНИЯ ЕКСТРЕМИЗЪМ / ГРУПОВАТА ОМРАЗА

В съвременна България съществуват, някои от вече почти двадесет години, крайно десни партии, които са сходни с подобни партии от другите европейски държави. Обичайно под етикета „крайна десница“ разбираме партии и организации, които идеологически се характеризират с:

- крайни форми на културен консерватизъм (неприемане на хомосексуалността, привързаност към семейния авторитет);
- консервативно органическо разбиране за обществото, в което всеки негов член е длъжен да играе определена, предписана му „естествено“ роля;
- ксенофобия (със силен национализъм) и често расизъм (било то антисемитизъм или други сродни идеологии);
- особена привързаност към реда, налаган от твърда ръка, което е свързано и с недоверие към повечето форми на либералния индивидуализъм;
- специфичен популизъм, основан на противопоставянето между елита и народа, при което често се заимства и антикапиталистическа реторика.

Тези ценностни характеристики много често присъстват заедно, но понякога и в различни оригинални съчетания.

Днес крайната десница в България се представлява от множество партии и организации с различен статут и често с различни генеалогии. Най-видимата ѝ част е партията „Атака“, която съществува от 2005 г. но впоследствие преживява няколко последователни разцепления, породили нови пар-

тии като ГОРД (на Слави Бинев), Националдемократическата партия (на Капка Георгиева) и най-сетне НФСБ (на Валери Симеонов). Но освен тях, а много и преди тях, съществуват кръговете около вестник „Монитор“, Българския национален съюз (БНС), съюза „Гвардия“, кръга „Нова Зора“, Българската национално-радикална партия (БНРП), Съюза на българските национални легиони (СБНЛ), многобройни организации като „Българска орда“, „Огнище“, Студентско народно дружество „Велика България“, Български национал-социалистически фронт, различните тангристички групировки (позоваващи се на прабългарския езически бог Тангра) като обществото „Дуло“, „Войни на Тангра“, Български национален фронт и множество други. Макар и да става дума за сравнително малки отделни организации и кръгове, като цяло и заедно те представляват значителен и активен социален кръг, особено видим днес в различни интернет сайтове. Повечето от тези организации и кръгове се самоопределят като десни, но сред тях има и такива, които изтъкват „лявата“ си генеалогия от средите на бившата комунистическа партия.

В тази широка гама от национал-популисти в България съществуват различия, които някои изследователи биха определили като различието между - твърд и мек популизъм². Мнозина поставят сред „меките“ национал-популисти партии като ВМРО-БНД, традиционна националистическа партия, претендираща да е продължител на организация от края на XIX век, отстояваща борбата за независимост на българите в Македония, тогава все още в рамките на Османската империя.

² Блог на Анна Кръстева - <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/23/bulgarian-populism/>

4

ИСТОРИЧЕСКИ И ДНЕСЕН ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ НА ГРУПОВАТА ОМРАЗА В БЪЛГАРИЯ

Исторически българското общество не е изработило трайни практики на групово ненавист, освен спрямо турците, идентифицирани традиционно с властта в Османската империя, чието господство в България продължава пет столетия. Но дори във времената на национално-освободителните борби през XIX век лидерите на националното движение винаги са разграничавали турците-господари от бедните турци, също толкова угнетени, колкото и християните в империята. В България не се развива и традиционен антисемитизъм поради еднаквото подчинено положение на християни и евреи по време на Османската империя. Освен това не се развива и християнски антисемитизъм, както в католическа Европа или в православна Русия. Причината е в особената подчинена роля на православната църква в Османската империя, организирана дълго време от Константинополската патриаршия, гръкоезична, но мултиетническа.

4.1 КРАЙНИЯТ ЕКСТРЕМИЗЪМ ПРЕЗ XX ВЕК

Груповата ненавист е феномен от историята на независима България и се развива най-вече през XX век. В основата на такъв феномен е както организирането на образованието на национална основа, често легитимирано с ясно и дори яростно разграничаване от съседите, така и развитието на капитализма, който усилва социалните неравенства и заедно с това – противопоставянето между различни групи в обществото, включително етнически и религиозни. Превратите и гражданските сблъсъци от цялата първа половина на XX век създават сравнително трайна основа за развитие на различни форми на групово ненавист в българското общество.

Но макар българската политическа история да изработва както елитарни, така и общонародни крайно-десни партии, никоя от тях не успява да надхвърли границите на сравнително ограничени съмишленици. Масова партия от фашистки тип в България не успява да се развие преди Втората световна война, въпреки силното влия-

ние в страната на германските нацисти и италианските фашисти.

Българският политически живот между двете световни войни познава различни разновидности на елитарно-популистки партии, като например Народният сговор (1921-1923 г.), партийно обединение на противниците на земеделците и на комунистите, превърнал се след преврата от 1923 г. в Демократически сговор. Това е елитарна организация на високопоставени бизнесмени, университетски професори и висши офицери. Идеологическата основа на тази организация е „защитата на националните интереси“ – особено чувствителна тема след капитулацията през 1918 г.

Народният сговор възниква в ситуация, когато в България се създават поредица от организации, силно вдъхновени от успеха на италианския фашизъм: Съюза на бойците и българските секции на италианската фашистка партия. Макар да се различава от тези първи фашистки и парафашистки организации в България, мнозина негови дейци демонстрират значителен интерес към фашизма в Италия. Съществено влияние върху партията оказва Военният съюз, възникнал като конспиративна организация на офицери от войската в ситуация, когато поради демобилизацията от армията са освободени почти 2 300 офицери след подписването на Ньойския договор през 1919 г.³ Военният съюз се изгражда като елитарна организация със строга дисциплина, характерна за конспиративните организации, обявяваща пълната си вярност към монархията и лично към цар Борис III. Между Народния сговор и Военния съюз се установяват тесни връзки – става дума за едни и същи социални и политически кръгове, с едно и също разбиране за политиката.

Народният сговор си сътрудничи и с други организации на елита: университетски, журналистически,

3 Величко Георгиев. Народният сговор 1921-1923. УИ "Св. Климент Охридски", София, 1989, с. 88-99.

културно-просветни. Той има и силни позиции сред едрия бизнес – бизнес асоциацията „Стопанско развитие“ и издава и партийният вестник „Слово“⁴. През 1923 г. Народният сговор се превръща в истинска политическа партия, крайно-дясна по идеология, елитарна по социален апел, популистко-вождистка по организация и политически апел. Тя инициира и обединяването на всички български „партии на реда“ в Демократическия сговор – обединение на всички елитарни политически партии. През 1930-те години от него ще се отдели новосформираната партия на Александър Цанков, „Народното социално движение“, силно повлияна от немския нацизъм малка политическа формация от елитарно-вождистки тип.

Народното социално движение на Александър Цанков се превръща в една доста масова организация в началото на 1930-те години – по подобие на партията на националсоциалистите в Германия. Забранена след 1934 г. тя не изгражда нелегални структури, членовете ѝ, по всяка вероятност, стават част от правителствения „безпартиен“ консенсус. Подобна е и съдбата на Българските национални легиони, създадени по хитлеристки образец, които през 1940-те години заплашват дори властта на монархията, което довежда до много хладни отношения между тях и правителството.

С края на Втората световна война всички фашистки и парафашистки организации в България са забранени, лидерите им са или съдени на дълги години затвор, или просто са физически ликвидирани без съд и присъда. Някои от тези лидери успяват да преживеят затворите и репресиите по времето на комунизма (като Илиия Минев, един от лидерите на Българските национални легиони) и след 1989 г. дори придобиват статута на репресирани от комунистическия режим и се вписват, поради това, в новия демократичен процес като легитимни актьори.

4.2 КРАЙНАТА ДЕСНИЦА СЛЕД 1989 г.

Развитието на крайната десница в България след 1989 г., както и в други посткомунистически държави, е резултат едновременно от възродени и от нововъзникнали социални структурни конфликти, кливиджи. Обичайно разграничаваме структурните от въображаемите кливиджи – последните не са по-малко реални от първите, но имат друга природа. Структурните кливиджи по дефиниция са резултат от дълбока историческа трансформация на обществото (свързваме го с модернизацията), докато въображаемите кливиджи имат инстру-

ментална стойност и природата им е идеологическа. Те се основават на представата за политически конфликт като структурен за обществото, но подменят аксиологията с онтология. Основавайки се на наблюдаваното във всички посткомунистически страни противопоставяне между бившите комунисти и антикомунистите, някои наблюдатели са склонни да припишат на този конфликт структурен характер и да го третират като кливидж.

Един основен въображаем кливидж, който наистина структурира политически живот в началото на прехода в България, е между комунистите и антикомунистите, където основните опозиции са между жертвите и палачите, между диктатурата и народа, между комунистите и демократите. Проблемът е, че границите между двата полюса на противопоставянето не изглеждат толкова солидни и често бивши комунисти се оказват жертви на режима, а сред жертвите на комунистическите репресии има и такива, които не са непременно и демократи. Също така, противопоставянето между бивши комунисти и антикомунисти в някои от източноевропейските страни отминава бързо и навсякъде двадесет години по-късно вече не структурира политическия пейзаж.

Всъщност, именно затихването на тази опозиция между комунистите и антикомунистите (като със сигурност сред последните намираме разнородна политическа смес, включително, ако вземем примера с България, бивши членове на крайнодесни и националистически профашистки организации или на техните наследници) създава условията за истинския бум на крайно-десни формации.

В спецификата на България тяхното потекло е двукратно. Още в началото на прехода, решението на още управляващата комунистическа партия през декември 1989 г. да възстанови сменените с насилие пет години по-рано имена на българските турци, е посрещната крайно негативно от някои среди в самата комунистическа партия, главно от хора, свързани с репресивната кампания по смяната на имената. В тези среди се формират първите крайни националистически партии, най-вече антитурски и по същество крайно консервативни, често свързани със сталинските сегменти от бившата комунистическа партия. Така се ражда Общонародният комитет за защита на националните интереси (ОК-ЗНИ). Към него ще се присъединят дори някои бивши дисиденти (като Румен Воденичаров), водени от същите националистически съображения. Около БСП гравитират по онова време и други националистически партии като Отечествена партия на труда, „Ера 3“, а по-късно и Политическият клуб „Тракия“ и Съюзът на тракийските българи, като последните претендират за обезщетения от страна на Турция за отнетата собственост на техните предци след Балканските войни (1912-1913).

⁴ Пак там, с. 194.

От друга страна, след 1990 г. заедно с възстановяването на редица от старите демократични партии, върви и процес на възстановяване – учредяване на няколко крайно-десни организации и партии, като Българския демократически форум (БДФ), обявил се за наследник на организацията на Българските национални легиони от 1940-те години, и приет като един от 16-те члена на коалицията Съюз на демократичните сили (СДС). Други организации остават извън СДС: Българската национал-радикална партия (на д-р Иван Георгиев) или Християн-демократическата партия (на отец Гелеменов), макар те да гравитират около СДС. Това са дейци, които още по времето на комунизма са преследвани за националистическите си възгледи и опити да създават националистически организации. Тези „леви“ и „десни“ ултранационалисти остават сравнително маргинални и зависят силно от рамката, която съответно им поставят вляво – от БСП, партията произлязла от бившата комунистическа партия, и вдясно – от СДС. На изборите тези партии рядко имат самостоятелни кандидати и нямат почти никакво политическо влияние.

Със затихването на конфликта между бивши комунисти и антикомунисти, се открива поле както за популистки центристски партии, така и за популистки радикални (по-често крайно-десни) партии. Към 1999-2000 г. се очертават първите кълнове на днешното разнообразие от ултранационалистически крайно-десни партии. Това е времето, когато завършва основната фаза от приватизацията на огромната собственост на комунистическата държава, когато вече икономическото богатство е разпределено. Това поражда един нов конфликт – между спечелилите и загубилите от прехода към пазарна икономика. При това не е толкова от значение дали загубилите са действително такива, а дали се изживяват като загубили. В тази нова среда на „загубилите“ намират терен нови популистки партии, сред които и крайно-десните. Успехът на такива крайно-десни партии на терена на „загубилите“ от прехода се засилва и заради липсата в България на активни крайно-леви организации. Причините за тази липса са много, но най-вече поради хегемонията на бившата комунистическа партия в левия сектор на българската политика и ниския социален престиж на левите идеи (подобно на другите посткомунистически държави в Европа).

Посткомунизмът е белязан от един нов конфликт, който става структурен и произвежда нов кливидж – конфликтът между националното и глобалното. Залогът на този конфликт е типът международен порядък, който ще бъде установен и какво се случва с националните държави. В страни като България, едновременно посткомунистическа и периферна, този конфликт засилва предубежденията срещу глобалната икономика,

страховете от загуба на национална идентичност, от претопяване в огромното море на глобализацията. Тези страхове допълнително подхранват терена на крайните националисти-популисти, които могат да добавят и антикапиталистическа риторика, особено след рухването на историческия враг на капитализма – съветския комунизъм.

През 1990-те години, като част от новата свобода на словото, в България се публикуват множество текстове, част от тях на Хитлер и Мусолини, но много повече нови. „Учението на фашизма“ на Бенито Мусолини (множество издания 1989, 1992) е съпътствано от пространна уводна студия на „Юлиан Август“ – съвременен текст в прослава на фашизма. В този текст, например, четем: *„Българският народ беше достатъчно ограбван през последните четири века от съюзилите се с турската администрация евреи (...) и нека им дадем ясно да разберат, че ние, както повечето народи, не ги искаме в България не поради етнически или расови предразсъдъци (по този начин те успешно заблуждават света), а поради същите причини, засягащи криминално проявените типове, като спекуланти, мошеници, конспиратори и развратители на нациите“* (с. 21 от предговора в цитираното издание). Сред разпространяващите се масово заглавия са петте книги на Никола Николов („Световната конспирация“, „Тайните протоколи“ и т.н.), в които се развиват всеизвестните тези за „юдеомасонския световен заговор“.

През 1998-1999 г. журналистът Волен Сидеров, бивш главен редактор на вестника на СДС „Демокрация“, започва работа във в. „Монитор“ и веднага добива широка известност с ултранационалистическите си и често откровено расистки статии. Малко по-късно започва своето авторско предаване „Атака“ по кабелната телевизия „Скат“, което също е изцяло в ултранационалистически дух. В началото на хилядолетието В. Сидеров публикува поредица от книги („Бумерангът на злото“, Жарава, 2002; „Българофобия“, Бумеранг БГ, 2003; „Властта на Мамона“, Бумеранг БГ, 2004), където развива познатите тези за „световния заговор“ на „юдео-масоните“, но и със специфичните измерения към българската история и общество.

Постепенното натрупване на публичен имидж като основен говорител на крайните националисти, позволява на В. Сидеров да се кандидатира през 2003 г. за кмет на София, макар да получава нищожна подкрепа. Но в навечерието на парламентарните избори през 2005 г. той оглавява предизборната коалиция на 5 националистически организации (идващи както отляво, така и отляво) – коалицията „Атака“. В нея влизат:

- Национално движение за спасение на Отечеството (НДСО), с лидер Илия Киров („ляв“ националист);

- Българска национално-патриотична партия (БНПП), с лидер Петър Манолов (поет и бивш антикомунистически дисидент);
- партия „Атака“, с лидер Волен Сидеров;
- партия „Нова зора“, с лидер Минчо Минчев (бивш съюзник на БСП);
- Съюз на патриотичните сили „Защита“, с лидер Йордан Величков (от „левите“ националисти), но и с участието на емблематичната фигура на Петър Берон, бивш председател на СДС (1990-1991).

Коалицията е първото по рода си обединение на националистите, които, обаче, имат различна генеалогия и не споделят непременно едни и същи разбирания. След изборите, на които „Атака“ влиза в парламента, настъпва първото разделение в „Атака“ – Петър Берон и редица от „левите“ националисти постепенно се разделят с Волен Сидеров, включително и заради ярките му антисемитски и антиромски изявления.

„Левите“ националисти се разпръсват по различни малки организации. Някои, като Григор Велев и Петър Берон са неуспешни кандидат-президенти през 2006 г. и учредяват през 2009 г. поредната националистическа партия като Обединение на българските националисти „Целокупна България“, (ОБН „Целокупна България“), която претендира да е партия на „модерния градивен национализъм“. Григор Велев е и автор на многобройни книги (той е университетски професор, макар и лекар-патолог) като „Българският национализъм и неговото бъдеще“ (2009). Основател и дълго време е редактор на в. „За българската нация“.

Десните националисти, които остават извън „Атака“, също основават поредица малки и много активни партии, като Български национален съюз (БНС, наследник на организация, носеща името „Дясно демократично движение“ и свързана преди с Българската национал-радикална партия). Лидерът на БНС, Боян Расате създава новата организация през 2000 г., сближава се с „Атака“ (2003-2006), но впоследствие се разделя с В. Сидеров и основава крайнодясната организация „Гвардия“.

Самата партия „Атака“ преживява през 2012 г. нов вътрешен конфликт, който води и до ново разцепление – възникват две нови малки организации, водени от Капка Георгиева (бившата спътница на Сидеров) и от бившия депутат на „Атака“, Слави Бинев.

4.3 ОБЕДИНЕНИ ПАТРИОТИ

„Обединени патриоти“ е първоначално политическа коалиция на три националистически крайно-десни партии ВМРО-БНД, Атака и НФСБ, обединили се за парламентарните избори през 2017 г.

От тях най-стара е ВМРО-БНД, създадена през 1990 г. Партията се обявява за наследник на старата ВМРО от 1893 г. От 1997 г. партията се оглавява от Красимир Каракачанов. ВМРО се самоопределя като дясна патриотична партия. Икономическите ѝ възгледи са в посока на частната инициатива, в културен план изповядва традиционализъм, в политически план е националистическа партия, определяна понякога с термина на „умерения национализъм“. От друга страна, това е добре организирана партия, особено младежката ѝ секция, активна на много демонстрации и мобилизации, сътрудничаща си с малки крайно-десни групи като Българския национален съюз (БНС) и неонацисткия клон в България на „Кръв и чест“. Младежи от ВМРО се мобилизират и при антиромските протести (например през 2011 г. в с. Катуница, Пловдивско). Те са сред основните организатори на „Луковмарш“, организиран през февруари от 2003 г. насам в чест на първият лидер на Българските национални легиони Христо Луков. Официално лидерите на ВМРО се разграничават от неонацизма. През 2017 г. партията е инициатор на мощно (и успешно) движение за отхвърляне на Истанбулската конвенция против насилието срещу жени, най-вече с аргумента, че този международен акт въвежда в България „третия пол“ и е прикрита форма за насърчване на хомосексуализма. Акцията мобилизира разнородна публика от различни ултраконсервативни, религиозни и крайно-десни противници на либералния ред. В акциите срещу Истанбулската конвенция е подозирано влиянието както на различни фундаменталистки евангелистки кръгове от САЩ⁵, така и на консервативно-православни кръгове от Русия.

Национален фронт за спасение на България (НФСБ) е най-новата от трите партии, създадена след конфликта между Валери Симеонов, собственик на телевизия „Скат“ и Волен Сидеров през 2011 г. Конфликтът е остър чак до началото на 2016 г., когато затихва и двете партии започват обединяване на усилията. Причините за конфликта са както икономически, така и личностни: Симеонов не приема еднолично управление на Сидеров, но също и влиянието на руски интереси в партията (Симеонов има бизнес в Бургаско, който вероятно го противопоставя на руски икономически интереси). НФСБ има същата идеология, като „Атака“, макар и във външнополитически план много повече про-западна и антируска. Причина за конфликта е и в отношението към Бойко Борисов и ГЕРБ – през 2011 г. Волен Сидеров започва да се разграничава от Бойко Борисов.

⁵ Петър Карабояев, Георги Ангелов, Джизъс срещу "джендъра" - пред кого отстъпи Борисов за конвенцията. „Дневник“, 17 февруари 2018 (https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2018/02/17/3130749_djizus_sreshstu_djendura_-_pred_kogo_otstupi_borisov_z/)

През 2020 г. Атака напуска коалицията и тя остава в състава само на ВМРО-БНД и НФСБ.

Партиите, които днес са част от „Обединени патриоти“ имат сравнително постоянно участие на изборите и получават ограничена, но постоянна електорална подкрепа. Електоралното им тяло съвкупно се движи от 150 000 до 600 000 гласа

(5-24% от подадените гласове), като мобилизацията на избирателите варира от залога на изборите. Таблицата и графиката представя резултатите им в гласове и % от гласувалите на изборите. В таблицата и графиката е използвана следната легенда: L – парламентарни избори; Р – президентски избори; Е – европейски избори.

Получени гласове от партиите в „Обединени патриоти“ 2005-2017 на всички избори.

	Ataka	NFSB	VMRO-BND	Patriotic front (VMRO+NFSB)	United Patriots (VMRO+NFSB+Ataka)	All far right
2005-L	296 848		189 268			486 116
2006-P(1)	597 175					597 175
2006-P(2)	649 387					649 387
2007-E	275 237					275 237
2009-E	307 985		57 922			365 907
2009-L	395 733					395 733
2011-P(1)	122 466		33 236			155 702
2013-L	258 481	131 169	66 803			456 453
2014-E	66 210	68 376	238 629			373 215
2014-L	148 262			239 101		387 363
2016-P(1)					572 673	572 673
2017-L					318 513	318 513
2019-E	20 906	22 421	143 830			187 157

В настоящето правителство на Бойко Борисов (2017 г.) „Обединените патриоти“ имат официално четирима министри от общо 21: на отбраната, икономиката, туризма и екологията.

и партията „Възраждане“, основана през 2014 г. от Костадин Костадинов, бивш активист на ВМРО-БНД, станал известен със сценарии за филми и сътрудничество в националистическата телевизия „Скат“.

Извън тази група от крайно-десни партии особена активност през последните години проявява

5

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО С ОГЛЕД НА ТЕХНИЯ КОНТЕКСТ

Общото за крайно-десните националисти в днешна България обобщава Руслан Йорданов в статия за лявото списание „Тема“: „Те са срещу ЕС в този му вид и в синхрон с Жан Мари льо Пен и Йорг Хайдер пледират за Европа на нациите. Борят се срещу влизането на България в НАТО и наричат пакта „бандитска организация“. Използват агресивна реторика по отношение на малцинствата. Вярват в ционистката конспирация – евреите управляват света чрез банките, МВФ, СБ, СТО, НАТО, Римския клуб, Билдербергите и, разбира се, Юдейските банкери. Според Волен Сидеров, евреи и масони са основали САЩ, осъществили са Просвещението, Френската революция, Октомврийската революция, идването на Хитлер.“⁶ Така, вероятно, най-синтетично би могла да се представи идеологическата смес на крайната десница в България, с която тя в никакъв случай не е уникална.

Вероятно идеологическата доктрина, изповядвана от „Атака“ е най-често цитираната и най-анализираната. Текстовете на Волен Сидеров съдържат цялата амалгама от идеи на крайната десница. Последната му книга във връзка с президентските избори през 2011 г. е озаглавена „Основи на българизма“. В пространния текст от 112 стр. са развити основните идеи на българския национализъм: етическа защита на национализма; обосноваване на тезата за дълбоката древност на българите като една от най-старите автохтонни народи и цивилизации на Европа; отхвърляне на социалистическите, либералните и всякакви други глобалистки доктрини като антинационални.

В идеологическия профил на крайната десница има няколко основни теми: виновните малцинства; единството на нацията и силната държава; вредните чужди сили. Най-често темите се смесват, за да породят специфична идеологическа амалгама, развита в рамките на специфичен публичен дискурс. Анкетната карта за представител-

ното количествено изследване (агенция „Афис“)⁷ съдържа общо 25 въпроса, като първите 18 се отнасят към теми, които най-често изследователите свързват с ценностните ориентации и предпочитаните теми на крайно-десния политически спектър: национално самочувствие, отхвърляне на инородците, резерви към чужденците, недоверие към естаблишмънта.

Методологическа рамка на емпиричното изследване:

За количественото изследване:

Период на провеждане: Август 2020 година
Обем на извадката: 1200 пълнолетни граждани на Република България
Представителност: За лицата над 18 години
Метод на регистрация: Количествен; Стандартизирано интервю по метода CATI
Метод на подбор: Случаен, генериране на случаен телефонен номер
Последвал телефонен контрол на 10% от ефективните интервюта

За качествено изследване:

Период на провеждане: Септември - Ноември 2020 година
4 дълбочинни интервюта с лидери на общественото мнение
2 групови дискусии - (ФГ1) Велико Търново (8 участника) и (ФГ2) София (8 участника)

⁶ Йорданов, Руслан. Тяхната борба, сп. „Тема“, брой 19 (32), 13- 22 май 2002.

⁷ Емпиричното изследване (септември-октомври 2020 г.) включи национално представително изследване чрез пряка анкета на 1200 души по предварително разработена анкетна карта (количествено изследване), 4 дълбочинни интервюта на лидери на общественото мнение и 2 групови дискусии с млади хора до 40-годишна възраст в София (столицата, 1,3 млн.) и Велико Търново (областен град, 0,07 млн.). Констатациите се основават на данните от количественото изследване, докато интерпретациите на данните от количественото изследване са допълнени от качествените групови дискусии и интервютата.

Въпросите от анкетната карта позволяват да оценим четири основни измерения на ценностните представи, които обичайно се смятат за основание за крайно-десни нагласи. Това са:

- Етноцентризъм.
- Расизъм.
- Ксенофобия и ислямофобия.
- Конспирационизъм.

Четири измерения изискват известно уточняване.

Етноцентризмът се свързва с надценяване на значението и качествата на българското, с убеждение за някакво превъзходство над другите и загриженост за чистотата на етноса.

Расизмът се свързва с убеждение за превъзходството на бялата раса, но също и със загриженост към нейната чистота. В България проявите на расизъм основно са по отношение на ромското малцинство, но обикновено се свързват също и с антисемитизма.

Ксенофобията е чувство на страх от чуждото и желание за спазване на социална дистанция спрямо чужденците, но също така и спрямо чуждите, смятаните за различни. В България това се отнася най-вече до турците и ромите, но също така и до хомосексуалните, всички третиран като „чужди“, защото са различни.

Конспирационизмът е вярване в различни конспиративни „теории“ и тези за „тайните центрове на власт“, външното влияние в България, коронавируса и др.

Тези измерения се тестват и в двете групови дискусии (София и Велико Търново), главно сред млади (до 40 годишна възраст). Резултатите от груповите дискусии позволяват уточняването на разбиранията в обществото за тези четири измерения и нюансирането на първоначалния преглед на резултата от количественото изследване.

Първоначалният преглед на разпределенията по въпросите от анкетата създава впечатлението за едно етноцентрично, до голяма степен расистко и ксенофобско, вярващо в различни конспиративни „теории“ общество. Защото по почти всички въпроси, свързани с тези четири измерения на крайно-десните ценностни ориентации, натрупването на избраните отговори по 5-степенната скала на съгласие е в позицията „напълно съгласен“ с твърдения, които звучат категорично като част от крайно-десните идеологии.

Надделява изборът на „напълно съгласен“ в твърдения като: „Всички у нас трябва да се гордеят с България“, „Българите по природа са по-добри от другите“, „Белите хора с право водят света“, „Исля-

мът е чужд на българската култура“, „Не трябва да се позволява на повече мюсюлмани да се заселват в България“, „Ако в моя квартал се заселят роми, това би било проблем“, „Ромите само се възползват от социалната система“, „Ромите са склонни към криминални деяния“, „Евреите все още имат прекалено голямо влияние в света“, „Съществуват тайни организации, които оказват голямо влияние върху политическите решения“. Макар че съществуват нюанси, които не са без значение.

Но за целите на анализа са групирани избраните степени на скалата 2, 3 и 4 (избегнатите две крайни степени). Смесът на групирането е идентификацията на позициите, които проявяват известно колебание между две крайни позиции, както и подчертването на тежестта на двете крайни позиции.

5.1 ЕТНИЧЕСКИ ДИСТАНЦИИ

Съвременното българско общество, независимо от ефектите на глобализацията, остава като цяло едно доста хомогенно в етническо отношение общество: българският етнос съставлява 76% от цялото население според преброяването от 2011 г. Според същите данни, българските турци са почти 8%, а ромите – 4,4%.⁸ Прави впечатление, че при същото преброяване 10% не са се определили етнически или не са пожелали да отговорят. Последното може да означава различни неща, но някои изследователи⁹ оценяват това като проблем на социалния престиж на отделните етнически групи, поради което много роми предпочитат или да не се самоопределят, или да избират самоопределение като българи или турци, етноси, смятани за социално по-престижни.

Но въпреки това сравнително голямо етническо разнообразие, междуетническите контакти в българското общество изглежда не са толкова чести, колкото се очаква в едно мултиетническо общество, където почти 24% от цялото население принадлежи на различна от българската етническа група. В проведеното емпирично социологическо изследване над 1/5 от запитаните заявяват, че никога не са общували с представители на други етнически групи.

Въпрос (в %)	Често	Рядко	Никога
21. Колко често общувате с представители на други етнически групи?	29.3	46.6	21.0

⁸ НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България, 2011: <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx>.

⁹ Алексей Пампоров, „Броят на ромското население в България като проблем“, в Интеграцията на ромите в Българското общество, София, 2007.

Социалният състав на заявяващите, че никога не са общували с представители на други етнически групи, е до голяма степен логичен. Преобладават сред жителите на селата. Но също и сред самоопределящите се като най-десни (сред които и крайно-десните). Последното съвпада с много изследвания в Западна Европа, които показват, че крайно-десните често живеят на места, където нямат пряк досег с хора от други етноси.

В посока на етническите дистанции групата, която изглежда най-малко желана в близост е тази на ромите. Това не е учудващо, като се има предвид, че етно-расовите предразсъдъци спрямо тях са най-широко разпространени.

Въпрос (в %)	Съвсем несъгласен		Напълно съгласен
	1	2-3-4	5
8. Ако в моя квартал се заселят роми, това би било проблем.	8.1	47.0	43.8

Тук социалният профил на споделящите такова опасение е логичен, като се имат предвид и горните заключения за расовите предразсъдъци. Преобладават този път 40-годишните, жители на областни и малки градове, както предприемачи, така и безработни. Също така, привържениците на националистите и на БСП споделят такъв страх.

Любопитен е по-задълбочения анализ чрез пресяване на горните два въпроса. Оказва се, че значителна част от заявителите, че никога не общуват с други етноси, са напълно съгласни, че заселването на роми в квартала им би било проблем (37% от тази група). Това може да говори и за начина, по който междуетническите отношения се моделират от практически опосредена информация, и безотносително спрямо преки наблюдения или интеракция с другия.

В %		Ако в моя квартал се заселят роми, това би било проблем.		
		Съвсем несъгласен (1)	2-3-4	Напълно съгласен (5)
Колко често общувате с представители на други етнически групи?	Често	12,8	42,9	44,0
	Рядко	6,1	44,5	47,9
	Никога	5,6	55,5	37,3

Поредица от въпроси в анкетната карта на количественото изследване са насочени към измерване на съществуващите в българското общество етнически и културни дистанции. Резултатите показват една тревожна картина – много ниска толерантност към близостта с представител на раз-

лични малцинствени групи, както етнически, така и сексуално-културни. Особено резервирани са хората в България към ромите и бежанците, но не по-малко и към хомосексуалните.

20. Бихте ли приели човек от следните групи да Ви бъде (в %):	Съгражданин	Съсед	Гост в къщи	Роднина
Турчин	22.10	24.50	22.00	15.40
Ром	15.00	8.90	9.20	5.40
Бежанец	13.00	9.20	9.30	7.70
Хомосексуален	13.80	10.70	10.40	4.80

На основата на суровите данни от количественото изследване, за всеки от респондентите е преизчислено мястото му по една скала с 4 възможни позиции от краен етноцентризъм към крайна толерантност по отношение на различните етноси (инородци и бежанци), без хомосексуалните. В поставения въпрос „20. Бихте ли приели човек от следните групи да Ви бъде: (1) гражданин на страната, (2) съсед, (3) на гости у дома или (4) близък роднина чрез брак“ запитаните имат възможността да отговорят за всяка една от тези позиции отношението си към турците, ромите и бежанците. Отбелязани са споменаванията в отговорите за всяка отделна група, като споменаването е отбелязано като 0.

Преизчислението е на основата на броя споменати етногрупи (различни от българската) за всеки един респондент, като новата променлива има възможни позиции от 0 до 4 или от нито една инородна група до отбелязване и на трите групи. Респективно, първата позиция е назована „краен етноцентризъм“, а последната позиция „крайна толерантност“. Тази нова променлива е изчислена за всяка от позициите на близост във въпросника. Резултатът е интересен и е виден в следната таблица, където процентите показват дела на категоризираните като „етноцентрични“ или „толерантни“ по скалата в общата съвкупност на запитаните за всяка отделна категория на дистанциите.

Изследването показва значителен дял на крайните етноцентристи и доста малък дял на етно-толерантните граждани. Таблицата е на основата на новата променлива, в което запитаните са ранжирани според това, доколко интензивно приемат други етнически групи за съграждани, съседи, гости или роднини обобщено. Запитаните са групирани в 4 нови групи, където първата включва анкетираните, които не приемат другите етноси дори като съграждани, а последната – запитаните, които приемат другите етнически групи едновременно като съграждани, съседи, гости или роднини. Ето обобщението на това преизчисление и делът на новите 4 групи сред цялата съвкупност от 1200 анкетираните:

Позиция по скалата	Брой анкетирувани	Типология	%
1	580	Крайно етноцентрични	48.3%
2	350		29.2%
3	153		12.8%
4	117	Крайно толерантни	9.8%
Общо	1200		100.0%

Почти половината от запитаните са по някакъв начин крайни етноцентристи, в смисъл, че споделят значителни резерви към другите етнически групи (в случая изчислението е направено единствено за отношението към турците, ромите и бежанците).

Исторически този етноцентризъм може да бъде обясняван различно. По време на Османската империя българите са оцелявали не защото са се интегрирали (частично) в империята, а защото по-скоро са живеели в отделни и откъснати общности, които не са практикували смесени бракове. След Освобождението през 1878 г. новата българска държава

провежда политика на присъединяване на областите, населени с етнически българи, т.е. предпочита етническата хомогенност. Част от тази политика е насърчаването на изселването на български турци през последните две десетилетия на XIX век, но също и различните споразумения с Турция през XX век за размяна на население и различни изселвания.

Таблицата показва идеологическите самоопределения на четирите групи анкетирувани, според позицията им по новата променлива „етноцентризъм – толерантност“.

Политически крайните етноцентристи се самоопределят към десен център и дясно, но също така по-скоро като привърженици на националистите, по-малките партии и донякъде на БСП. Преобладават във възрастовите категории на 50-годишните, по-скоро са образовани. Прави впечатление, че са свръхпредставени не само сред домакините (донякъде очаквано), но и сред студентите, което е много проблематично. Също така се наблюдава свръхпредставеност и сред хората с високи доходи.

		Q24. Political ideas						Total
		Left	Centre-left	Centre	Centre-right	Right	NA	
Ethnocentric	1	9.5%	8.9%	16.6%	15.0%	14.8%	35.2%	100.0%
	2	13.3%	11.0%	28.0%	12.9%	9.1%	25.8%	100.0%
	3	7.8%	12.6%	26.2%	8.7%	6.8%	37.9%	100.0%
	4	3.8%	10.3%	29.5%	12.8%	2.6%	41.0%	100.0%
Tolerant								
Total		9.8%	9.8%	20.8%	13.8%	12.1%	33.8%	100.0%

Най-етноцентричните (отказ дори от съгражданство за инородците) смятат в най-голяма степен, че:

- етническите отношения в България са се влошили;
- етническият произход влияе на заразните болести;
- етническият произход влияе на склонността към престъпления;
- етническият произход влияе на склонността към насилие.

Крайните етноцентристи не се различават от другите по гордостта си с България, но малко повече споделят, че българите са по-добри от другите. Те преобладават сред казалите, че:

- белите трябва да водят света;
- има много чужденци в България;
- народите не трябва да се смесват.
- ислямът е чужд на българската култура;
- не трябва да се допускат повече мюсюлмани в България;

- *ще е проблем, ако роми се заселят в квартала;*
- *ромите се възползват от социалната държава;*
- *ромите са склонни към престъпления;*
- *евреите имат голямо влияние в света.*

Крайните етноцентристи са отчетливо по-склонни да вярват на различни конспиративни „теории“.

Етноцентристите много повече заявяват, че никога не са имали контакт с други етноси.

Обратно, най-толерантните (роднинство с всички), най-видимо застъпват тезата, че всички трябва да се гордеят с България, но най-малко смятат, че българите са по-добри от другите. Те изключват съгласие с превъзходството на белите, не се страхуват от ромите и не смятат, че евреите имат много власт в света. Само че те имат много по-малък дял от крайните етноцентристи.

Фокус-групите отново предоставят възможност за нюансиране на разбиранията за малцинствата.

По отношение на турците изказаните мнения изглеждат по-толерантни и въпреки това се съдържа очакването те да се приспособят към българското общество и да не показват много различия си. Изказвания като: „не съм против турците, но всеки да си знае мястото“ или „не е нормално в центъра на София да се чува джамията“ водят към именно такова разбиране. Има обаче и много положителни мнения: те са „хора като нас абсолютно, работят, гледат си децата“; „чисти и учени хора“; „работливи“. И все пак: „Хора като всички останали. Но когато те говорят български, всичко е наред“ (ФГ2). Има и мнение, което възпроизвежда опорна точка от идеологията на т.нар. „възродителен процес“ (принудителната смяна на турските лични имена с български през 1984-1985 г.): „Не е правилно да ги наричаме турци, защото исторически са българи-мохамедани. Не се различават от българите, но носят турско-арабски имена“ (ФГ2).

Най-отрицателно е отношението към ромите и в груповите дискусии. Представите за това малцинство са дискредитационни: „малцина са тези, които живеят в чисти къщи“ и „от тях няма почти никаква полза за България“ (ФГ1). Освен това „имат повече привилегии от българите, не искат да се приспособят, да работят, не пращат децата си на училище“ (ФГ1). Промяната в това маргинализирано положение на ромите в дискусиите са от тотален песимизъм („не може да се промени“, ФГ1) до „овладяване на популацията, ограничаване“ (ФГ1). Разбира се изказват и мнения, че положението на ромската група е такова, защото не е образована (ФГ1). В дискусиата във Велико Търново, обаче, се изказват и по-толерантни мнения: „не бива да ги категоризираме, ромите добре се развиват, познавам и общувам с такива хора, няма разлика между мен и тях; част от тях изостават, но това го има навсякъде“ или „сред циганите има стойностни хора, но и обратното“.

В отношението към ЛГБТИ общностите, груповите дискусии показват едно умерено-консервативно отношение. Някои научиха за първи път значението на акронима: „сега научихме, какво е това“ (ФГ1). От една страна има толерантност: „като хора не са по-различни от нас, заслужават уважение“ или „имам приятелка лесбийка, която ми помогна коренно да си променя възгледа“ (ФГ2). Но съществува единодушие, че ЛГБТИ общностите не трябва да парадират с различието си: „да не ги показват нещата“, „да не парадират“ (ФГ1) или „крайно против съм за публичните им прояви“ (ФГ2). Накратко – търпение към тях, стига да не се забелязват. Не много различно по отношение на турците.

Съществува и друго разбиране в груповите дискусии, което отхвърля виктимизацията на ЛГБТИ общностите. Има единодушие, че срещу тях насилието е недопустимо, но същевременно „не

трябва да се смятат за жертви“ и „подчертават, че са онеправдани, което не е вярно“ (ФГ2).

Доста парадоксално е изказаното обяснение за насърчаването на ЛГБТИ общностите в западния свят: „ЛГБТИ политиките във Великобритания и Франция насърчават намаляването на населението там“. Но за България „това е пагубна политика и ние трябва да се борим срещу това“ (ФГ2).

Отношението към бежанците в груповите дискусии също оказва нюанси. От една страна е убеждението, че „бежанците бягат от бедствие и съм за тях, хора сме и трябва да помагаме“, както и че „всеки има право да избяга от място, където не може се приспособи“ (ФГ1). Но се прави ясно разграничение между бежанци и имигранти: „против съм за имигрантите“ (ФГ2). Проблемът почти единодушно е, че бежанците са допустими само, ако „държавата успее да ги социализира“, защото „ще трябва да се приспособиш, да не живееш на помощи“ (ФГ1).

И все пак, според едно от мненията, в отношението към различните „всичко трябва да е с мярка“ (ФГ1).

5.2 КСЕНОФОБИЯ, ТУРКОФОБИЯ, ИСЛЯМОФОБИЯ

Представата за България, както изглежда от резултатите на количествената анкета, съдържа три елемента: усещане за национална гордост и разбиране, макар и с нюанси, че българите са по-добри от другите. Прави впечатление ниският дял на запитаните, които категорично са несъгласни с такива твърдения. Наред с този българоцентризъм, представата за България изключва исляма, смятан като чужд на българската култура от значително мнозинство, както и страх от евентуално заселване на още мюсюлмани в България. Този българоцентризъм съдържа в себе си и елементи на туркофобия и свързаната с това ислямофобия, макар това да е с различни нюанси, особено в сравнение с ислямофобията в бивши колониални страни като Франция, например.

Етноцентризмът и ксенофобията са свързани нагласи, в днешното българско общество няма противопоставяне между тях и обичайно те се споделят от крайно-десните организации и техните поддръжници. Като говорим за ксенофобия в България, обикновено първите, които са обект на такава нагласа, са турците. За крайно-десните националисти събирателният образ на „турците“ включва както споменът за господството на Османската империя („турско робство“), така и съвременна Турция и смятаните за нейна „пета колона“ в България – българските турци.

Проявата на тези антитурски нагласи е видима в отношението на българските партии към потен-

циално членство на Турция в Европейския съюз. Само „Атака“ и ДСБ ясно се определят против членството, макар и със свършено различни аргументи, което е съществено (ДСБ има критики към демокрацията в Турция). В групата на крайно-десните противници на членството на Турция в ЕС един от често появяващите се аргументи е, че Турция не е европейска страна не толкова в географски аспект, колкото в културен. Причина за противопоставянето е *„непригодността на Турция да стане квартирант в добре подредения християнски дом на Стария континент“*, както пише Стефан Солаков във в. „Атака“ (Солаков 2007).

Аргументът, че Турция не е европейска страна, се основава не толкова на географската очевидност (10% от територията на страната е географски в Европа, останалата е в Азия), колкото на разбирането за несъвместимост между „християнските корени“ на Европа и преобладаващата мюсюлманска религия в Турция. Именно тази страна на „културната несъвместимост“ се изтъква най-вече. Защото в този аргумент Европа се разбира най-вече като християнска общност, или в най-добрия случай, като общност, която споделя „християнските ценности“. Често противниците на турското членство изтъкват, че Турция е ислямска страна, членка на „Организацията ислямска конференция“, поради което мястото ѝ не е в ЕС, който е предимно християнски. Димитър Стоянов, бивш евродепутат от „Атака“, заявява пред участници в антитурска демонстрация в Брюксел на 3 октомври 2007 г., че е неестествено едно общество, изградено върху християнски ценности, да се обединява с мюсюлманска държава, която при това е извън границите на Европа.¹⁰ Тази антитурска линия в поведението на крайната десница в България е и антимюсюлманска и се проявява и до днес.

В София нееднократно представители на „Атака“ с провокационна цел пускат по високоговорители камбанен звън и християнски песнопения в близост до софийската джамия „Баня Башъ“. А през 2011 г., преди петъчната молитва, в непосредствена близост до оградата на джамията група симпатизанти на „Атака“ организира протестен митинг срещу високоговорителите на джамията, използвани за приканване на богомолците. Те наричат събралите се мюсюлмани с обидни думи. Стига се до физически сблъсъци, когато мюсюлманите отвърщат на нападението. Полицията се намесва и арестува няколко души.

Наблюдателите на състоянието на човешките права в България от Българския хелзинкски комитет от-

белязват и други инциденти, свързани с нападения над мюсюлмани или оскверняване на джамии, мотивирани с крайно-десни аргументи и с използването на нацистки символи.¹¹ В хода на такива акции срещу мюсюлманите, има пострадали чужденци, често имигранти. А в някои случаи протестиращите използват станалия известен расистки и ксенофобски лозунг *„Циганите на сапун, турците под ножа!“* Правозащитниците отбелязват също така и крайно-десни агресии по отношения на представители от други изповедания, като нападения над „Свидетели на Йехова“ и протестантски мисионери. В много от случаите се включват фенове на различни футболни клубове в страната, които напоследък се превръщат в центрове за разпространяване на расистки и ксенофобски идеологии.

Според направеното проучване, по-нюансирано е мнението, че *„в България има прекалено много чужденци“*. Донякъде това е констатация на една исторически преобладаваща ситуация – страната не е била привлекателна за чужденци, които търсят по-добър живот. От друга страна, въпросът придобива значение в контекста на миграционна криза от 2014-2015 г., но в настоящия момент България е слабо засегната от бежанската вълна.

Въпрос (в %)	Съвсем несъгласен		Напълно съгласен
	1	2-3-4	5
1. Всички у нас трябва да се гордеят с България.	2.6	39.4	57.4
2. Българите по природа са по-добри от другите.	8.2	59.4	31.3
4. В България има прекалено много чужденци.	19.0	59.8	17.8
6. Ислямът е чужд на българската култура.	11.0	52.9	32.0
7. Не трябва да се позволява на повече мюсюлмани да се заселват в България.	10.9	49.9	33.4

Социалният профил на споделящите явен етноцентризъм е разнороден, но все пак се забелязват някои особености. Свърхпредставени сред изцяло приемащите твърдението, че всички трябва да се гордеят с България, са най-възрастните (над 60), жителите на София, по-скоро ниско образовани, обикновено домакини. Учудващо е, че свърхпредставени са хора с висок доход (над средния). Вероятно това са хора, които като цяло са доволни от живота, справят се без публична подкрепа, не зависят от никого. Политически преобладават сред избирателите на БСП и ГЕРБ, т.е. на най-големите системни партии. Обратно, сред жителите на селата е ниско равнището на споделящите горно-

¹⁰ Шкодрова А. Интеграцията на Турция в ЕС - противоречиви реакции в България. В: Balkan insight, 10/11/2005 (http://evroportal.bg/article_view.php?id=727714).

¹¹ БХК. Правата на човека в България през 2019 г. Годишен доклад. (https://bghelsinki.org/web/files/reports/123/files/BHC-Human-Rights-in-Bulgaria-in-2019-bg_issn-2367-6930.pdf)

то твърдение, вероятно, защото не изпитват особена гордост от собственото си положение.¹²

Също относително по-ниско е споделянето на това убеждение и сред хората, които се самоопределят най-вдясно по скалата на политическите самоопределения. Последното е особено интересно, защото това означава, че стоящите най-вдясно не споделят убеждението, че „всички у нас трябва да се гордеят с България“. Възможно е тези „най-десни“ (сред които и крайно-десни), да са критични към днешна България и да не намират основание за гордост от нея. Вероятно така формулираният въпрос не е особено показателен за етноцентризъм, а по-скоро за удовлетворение от собственото си положение.

Убеждението, че българите са по-добри от другите, се споделя преимуществено сред жителите на София и областните градове, но също от домакините, хората с висок доход. Отново вероятно този въпрос отвежда по-скоро към оценка на собственото си положение в обществото, и в по-малка степен е белег на етноцентризъм. Все пак, свръхпредставени сред споделящите го са привърженици на БСП, докато в много по-малка степен се споделя от привържениците на „Демократична България“ (ДБ). Или при разпределението на отговорите тук имаме разделение по линията „бивши комунисти – антикомунисти“, като първите заемат една оптимистична, а вторите – една реалистична позиция.

Много по-силно етноцентризмът се установява при въпросите, свързани с чужденците и мюсюлманите. Споделящите, че в България има твърде много чужденци, са сред хората със средно образование и сред безработните. Но също и сред определящите се като националисти и привържениците на ГЕРБ. Вероятно тук става въпрос за страхове от чужди работници, които изместват българските от работните места, но също и за обикновена ксенофобия. Прави впечатление свръхпредставеността на категорично застъпващите това мнение сред младите и учещите, което трябва да бъде алармиращо.

Отхвърлянето на нови мюсюлмански преселници (бежанци или мигранти), както и убеждението, че „ислямът е чужд на българската култура“ се споделя предимно от средното поколение (40-49 годишните, т.е. родените през 1970-те години), но и

сред привържениците на БСП и на националистите. Това отговаря на представа за България като за определено културно-християнска страна, където мюсюлманите са инородци, без значение, че ислямът в България е отдавна традиционен.

Фокус-групите в София и Велико Търново ни помагат да нюансираме тези заключения за етноцентризма. Например „гордостта от България“ се аргументира с *„изключително красива държава; с богата история, защото били сме много силни, а нашата нация е много силна и издръжлива“* (ФГ1). Както и *„заради богатата история азбуката, гостоприемството“* (ФГ2). Подчертава се също така спасяването на българските евреи и помощта за арменците (ФГ2).

Но, също така, се споделя и разбирането, че трябва да *„сме реалисти, защото българинът е леко завистлив и мързелив“* (ФГ1). Подчертава се, че *„все пак сме човеци и допускаме грешки“*. В дискусиите има и убеждение, че *„можем да се гордеем с нашите дела“*, а гордостта с историята *„не е самоцел“* (ФГ2).

5.3 РАСИЗЪМ / АНТИСЕМИТИЗЪМ И РОМАФОБИЯ

Малцинствата, в българския случай етнически и културни (или сексуални), са набедени от крайно десните партии като „дежурните виновни“. По традиция обаче, това са евреите – цитираната статия в сп. „Тема“ привежда думите на журналиста от кръга „Монитор“ Илия Илиев: *„От Луканов насам евреите в България овладяват все повече и повече ключови позиции в управлението на България. С еврейски корени са петима министри в този кабинет. Двама от председателите на четирите парламентарно представени партии също са с еврейска жилка. Нито един чист българин поне две поколения назад за пред хората! Подобна е картината и в колективните ръководства на тези партии.“* (Йорданов 2002). Официалната програма на БНРП пък започва така: *„Още от древността евреите се стремят да се наложат като господстващата раса в света чрез юдаизма, като религия, и ционизма, като войнстващ национализъм“*.¹³ Програмата пък на „Войни на Тангра“ заявява: *„Два народа на Земята имат свой народностен Бог: евреите са се поставили под властта на жадния за човешка кръв ИВНН; ние, Българите си имаме своето Отключено Небе, своя Сияещ Тангра.“*¹⁴

Тези прояви на антисемитизъм в днешното българско общество изглеждат необосновани, като се има предвид, че през Втората световна война мобили-

¹² Основната причина е, че сред селските жители, турците и ромите са по-голям дял, отколкото е дялът им в градовете. Същевременно от други изследвания знаем, че сред небългарските етноси дялът на тези, които отговарят с "Да" на този въпрос обикновено е занижен (макар че не е под 50%). Особено сред турците това е по-често автоматизъм или отговор, продиктуван от желание да бъдат учтив и към анкетьора. Етнизицията на официалния патриотизъм поддържа в тяхното съзнание постоянен сблъсък на Аз-концепциите – „Аз съм българин, т.е. не-турчин“ срещу „Аз съм турчин“. (бел. Ч.Н.)

¹³ БНРП. Програма (<http://burgas.bnnp.info/>).

¹⁴ Войни на Тангра. (www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=286).

зацията на отделни депутати, политически партии и православната църква успява да предотврати планираното депортиране на българските евреи в екстерминационните нацистки лагери в Полша. Но, от друга страна, българските власти в новоприсъединените територии от Македония и Южна Тракия напълно съдействат за депортирането оттам на 11000 евреи. Антисемитизмът в българското общество е до голяма степен привнесен през XX век с различни идеологии, идващи от големите европейски държави. Но поради различни причини намира почва в България, която все пак остава сравнително ограничена.

Наред с евреите, турците и ромите са не по-малко прицел на дисквалификация от крайно десните. И ако турците се споменават най-вече в историческия план на „500-те години турско робство“, то ромите са прицел на ксенофобията изобщо. Волен Сидеров многократно развива тезата за „циганизацията“ като заплахата за България. В интервю за в. „Атака“ Сидеров казва: *„Точно преди 10 г. бях написал статия във в. „Монитор“ със заглавието „Циганизира ли се България“. Не мисля, че има нещо обидно в думата циганизиране, защото тук говорим за нарастване на това население, което не желае да се интегрира в българското общество, а живее капсулирано“*.¹⁵

Остри са изказванията и срещу други малцинства, като тези на хомосексуалните. През 2005 г. Волен Сидеров предизвиква скандал с първото си изказване в парламента, където заявява: *„Най-после българите ще имат своето представителство в парламента. Там няма да бъдат само педерастите, циганите, турците, иностранците, евреите и всякакви други, а ще има само и единствено българи!“*¹⁶ В хомофобията крайните националисти са последователни – активисти на „Гвардия“ или дори на смятаната за по-умерена ВМРО редовно нападат активистите на гей-парадите в София.

Учудващ е, обаче, значителният дял на запитаните в настоящото изследване, които категорично са съгласни, че *„Евреите все още имат прекалено голямо влияние в света“*, една стара теза на историческия антисемитизъм. Както и че е твърде незначителен делът на онези, които

категорично отхвърлят подобно мнение. Учудващо е, защото в България не се наблюдава исторически антисемитизъм, а днешната еврейска общност в България е твърде малобройна с почти незабележимо присъствие в позиции с голяма власт и влияние.

Настоящото количествено изследване показва, обаче, значително споделяне сред запитаните на расистки предразсъдъци и идеи. Сравнително не-обичайно е за страна като България, която няма колониално минало (самата тя е била по-скоро колонизирана), да има сравнително висок дял на запитаните, които са напълно съгласни, че *„Белите хора с право водят света“*. Както и сравнително ниският дял на онези, които категорично не са съгласни с това.

Много по-нюансирано е отношението към друга класическа идея на расизма, че *„Различните народи не бива да се смесват“*. По този въпрос запитаните не просто са разделени, но отхвърлящите категорично това са повече от напълно съгласните с такова твърдение. Възможно е това да отразява малкия опит на българското общество от смесени бракове с чужденци. Официални данни за такива бракове липсват, но мнозина изследователи¹⁷ смятат, че те са сравнително редки в модерната история на България, а и сега, ако става въпрос за бракове между хора от различните етноси в страната.

Ако говорим за расови предразсъдъци в България, това най-често се проявява в силно отрицателното отношение към ромите, едно историческо малцинство в българското общество. В днешно време ромите представляват значителна част (ако не и най-съществената) от най-бедните слоеве на българското общество. Сред запитаните силно са разпространени предразсъдъците, че *„Ромите са склонни към криминални деяния“* и *„Ромите само се възползват от социалната система“*. Представа за това малцинство е като за маргинализирана безполезна група от хора, които някак почти генетично са предразположени към престъпление, не искат да работят (безделници) и поради това се възползват (несправедливо) от правата, които им дава социалната система.

¹⁵ http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=61184&format=print&edition_id=1054

¹⁶ www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/blgarski-khelzinski-komitet/2005-11/grazhdani-sreshu-omrazata/

¹⁷ Анастасия Пашова, Смесените бракове - модел на етническа и религиозна толерантност. Автобиографии и изследвания. София, ИК „СемаРШ“, 2004. (<http://www.history.swu.bg/brak.htm>)

Въпрос (в %)	Съвсем несъгласен		Напълно съгласен
	1	2-3-4	5
3. Белите хора с право водят света.	11.0	55.3	30.7
5. Различните народи не бива да се смесват.	21.1	59.4	16.8
9. Ромите само се възползват от социалната система.	3.4	43.4	52.4
10. Ромите са склонни към криминални деяния.	2.9	50.3	45.3
11. Евреите все още имат прекалено голямо влияние в света.	5.2	51.9	31.8

Социалният профил на споделящите тези разбирания е малко по-еднороден. Но характерът им е учудващ, особено от гледна точка на техните политически самоопределения.

Разбирането, че „белите хора с право водят света“ се среща предимно сред 30-годишните (родените малко след 1989 г.), но също сред предприемачи и хора с по-висок доход. Очаквано това се споделя най-вече сред определящите се като националисти, но също в почти еднаква степен от привържениците на ГЕРБ и на БСП. Учудващо е, че сред споделящите такова разбиране са свръхпредставени самоопределящите се като „леви“.

В същия план твърдото убеждение, че „различните народи не бива да се смесват“ се споделя преимуществено от две разнородни социални групи: а) от предприемачи и хора с високи доходи и б) от пенсионери и хора с ниски доходи. На пръв поглед парадоксално, но вероятно разбираемо – този расистки предразсъдък се среща сред привържениците на националистите, но и на БСП (влиятелна сред пенсионерите).

Убеждението, че ромите като цяло са „асоциални паразити“ (възползващи се от социалната система и склонни към престъпления) е стар расистки предразсъдък. Споделят го преимуществено 30-годишните (както и убедените в „бялото превъзходство“), хора с високи доходи, но също привърженици на националистите и на БСП. Тук, но вече по-обяснимо, са свръхпредставени безработните – вероятно при тях става дума за социален егоизъм и чувство на ревност към социалните придобивки за ромското население.

Във връзка с горното, не е учудващ и социалният профил на твърдо убедените, че „евреите все още имат прекалено голямо влияние в света“. Отново виждаме свръхпредставени 30-годишните, хората с високи доходи, привържениците на националистите и на БСП. Но също безработните. Най-малко такава убеденост присъства сред най-младите (до 30 годишна възраст), което

може би означава, че предпоставките за антисемитизъм ще намаляват в бъдеще.

Парадоксът с тези елементи на расизъм (латентен или открит) е, че в много случаи се споделят от привърженици на БСП (официално лява и социалистическа партия). В някои случаи това може да е „социален расизъм“ (или социална ревност) към ромите, но в други случаи е обикновен антисемитизъм.

Расовите предразсъдъци се споделят сравнително широко, за което говори делът на запитаните, които приписват на етническия произход отрицателни качества като склонност към просия, престъпност, физическо насилие, безработица или пренасяне на заразни болести. Все пак, тук мнението на респондентите изглежда разделено, като надделяват убеждението за такава връзка само с просията и престъпността. Това е заради отрицателното отношение като цяло към ромската общност и предразсъдъците спрямо нея.

23. Споделяте ли твърдението, че изброените явления са повлияни от етническия произход на хората, които ги пораждат? (в %)	Да	Не
– Заразни болести	41.3	47.2
– Физическо насилие	47.1	43.4
– Безработица	47.8	40.8
– Просия	60.9	30.7
– Престъпност	55.3	34.0

Интересен е паралелът с изследването на Афис от 2011 г., когато са били зададени идентични въпроси. Дистанцията от девет години, обаче, не е променила съществено нагласите, въпреки леко редуцирания дял на отговорите „да“. Отчитайки високите относителни дялове, по-скоро сме свидетели на препотвърждаване на стабилни обществени нагласи, отколкото моделирането им в положителна посока. По-сериозна промяна се отчита единствено по отношение на просията и безработицата. Тук причините могат да се търсят преди всичко във всеобщото обедняване на българското население през последното десетилетие и растящото неравенство, което отчасти отслабва ролята на етническата принадлежност като значим фактор.

Споделяте ли твърдението, че изброените явления са повлияни от етническия произход на хората, които ги пораждат? (в % само отговори „Да“)	2011	2020
– Заразни болести	43,2	41,3
– Физическо насилие	51,7	47,1
– Безработица	58,0	47,8
– Просия	73,0	60,9
– Престъпност	58,6	55,3

Фокус-групите ни дават нюансите на расовите предразсъдъци. На първо място, и в двете се стига до единодушие, че убеждението в превъзход-

ството на белите е „крайно изказване, много крайно звучи“ (ФГ1) или дори „проява на нечовечност“. Но същевременно има и такова изказване: „не съм расист, но неоспорим факт е, че почти всички индустриални революции, развитието на човечеството се е случило на белия континент“ (ФГ2).

5.4 КОНСПИРАТИВНИЯТ МАНТАЛИТЕТ

Конспиративните „теории“ в българското общество не са новост, но развитието на социалните мрежи и електронните медии спомагат днес за много по-бързото им разпространяване. Няма никаква доказана връзка между споделяните от крайно-десните партии разбирания и склонността им да приемат с охота различни конспиративни „теории“. Връзката е на полето на ксенофобията, на страха и недоверието към чужденците. Обичайно за тях е да търсят обяснения за неблагоприятията в предполагаемата намеса на различни чужди сили (правителства, организации, олигарси) във вътрешните работи на България. Такива обяснения охотно се възприемат от последователите на тези партии безкритично, като най-лесно и удобно обяснение, още повече, че съвпадат с разбирането за предполагаемата омраза на чужденците към България.

В този аспект от значение е и външнополитическият профил на крайно-десните партии в България. Всички те заемат националистически позиции по всички теми, където могат да противопоставят външни и вътрешни интереси: искането на много европейски държави за затварянето на блоковете на АЕЦ „Козлодуй“ като условие за приемането на България в ЕС; участието на България в международните мироопазващи мисии в Афганистан и Ирак; членството в НАТО като нова външнополитическа зависимост и др. Общо споделяната идея от повечето крайно-десни среди е изразена в документ на БНЛ (легионерите): „Международните тайни и явни сили разколебават националния ни дух и подготвят окончателното ни робство.“¹⁸

Обичайна част от идеологическия ценностен универсум на крайно-десните е вярата в съществуването на световен заговор, насочен срещу човечеството (нацията). Въпросникът от настоящото изследване съдържа няколко въпроса в тази насока, три общи по темата и три, отнасящи се до конкретни теми като климатичните промени, дебатите по въпроса за закона за детето в България и пандемията от коронавирус.

Резултатите показват доста висок дял на запитаните, които приемат изцяло твърдения като това, че „съществуват тайни организации, които оказват голямо влияние върху политическите решения“, че „политиците и другите лидери са само марионетки на силите, които стоят зад тях“, както и че „вярвам повече на собствените усещания, отколкото на така наречените експерти“. Почти една трета споделят такова мнение, докато съвсем несъгласните с него са значително по-малко – около 6%. Дори и онези, които са избрали междинните позиции на съгласие (донякъде да или донякъде не), можем да отнесем към хората, които не изключват изцяло верността на такива твърдения.

Макар да изглежда стряскащо, възможно е споделянето на такова мнение да е повече във връзка с общото недоверие към публичната власт и институциите, включително към елитите (експертите). Защото по конкретните теми, мнението на запитаните не е толкова еднозначно и категорично в полза на такива конспиративни твърдения. Тук мнението за това, доколко опасността от коронавируса се преувеличава, прави изключение с видимо по-високия дял на напълно съгласните с това. Но вероятно това е заради самата неизвестност по отношение на размера на заплахата. Също така, има надмощие на несъгласните за съществуването на таен план за „отнемане на деца от родителите им и предаването им за осиновяване на Запад“ – една много разисквана тема по време на кампанията на различни ултраконсервативни среди срещу Стратегията за детето, обсъждана наскоро.

Въпрос (в %)	Съвсем несъгласен		Напълно съгласен
	1	2-3-4	5
12. Съществуват тайни организации, които оказват голямо влияние върху политическите решения.	6.1	51.6	30.1
13. Политиците и другите лидери са само марионетки на силите, които стоят зад тях.	6.0	50.3	34.3
14. Вярвам повече на собствените усещания, отколкото на така наречените експерти.	6.7	60.3	30.7
15. Изследванията, които доказват климатични промени, са предимно фалшиви.	21.1	58.3	12.6
16. Съществува таен план за отнемане на деца от родителите им и предаването им за осиновяване на Запад.	23.8	45.7	13.4
17. Реалната опасност от коронавирус се преувеличава.	13.3	55.3	29.6
18. Има опасност, под предлог за борба с коронавирусната пандемия хората да бъдат принудително ваксинирани или чипирани.	19.3	49.3	23.8

¹⁸ www.forum.bg-nacionalisti.org/index.php?PHPSESSID=c6e39588a3c2ac5283fe5ac59bc425cc&ac...

Социалният профил на споделящите изцяло тези твърдения е много близък до социалния профил на споделящите различните расови предразсъдъци. В повечето случаи това са по-скоро жители на малки градове, безработни, привърженици на националистите или на БСП. Но има и особености, които не са без значение. Във всеки случай по-скоро хора, които не са доволни от ситуацията си, критични са към управлението и не му вярват. Но които вероятно се страхуват да изгубят и онази социална позиция, която имат, макар тя да не ги удовлетворява. Прави впечатление също, че хора с високи доходи, както и предприемачите, са свръхпредставени в групата, която безусловно приема твърдения за някакви тайни властови центрове, които управляват света. Те са свръхпредставени и сред онези, които категорично отхвърлят „експертите“, очевидно сигурни в собственото си мнение и уверени с социалния си статус, макар и недоволни от общественото му признание.

Малко по-различен е социалният профил на онези, които смятат че епидемията от коронавируса се преувеличава: преобладават най-младите и учащите, вероятно онези, които смятат, че карантинните мерки най-силно им вредят или пречат да правят онова, което искат.

По-различен е и профилът на онези, които вярват в съществуването на таен план за отнемане на деца от родителите им в България и предаването им за осиновяване на Запад: преобладават 30-годишните (очаквано), но също безработните и хората с ниски доходи, както и симпатизанти на БСП и ДПС. Очевидно тук става дума за необлаготелствани социални категории, които се страхуват да не загубят и онова, което иначе никой не бива да им отнеме (децата).

В пандемията се разпространява е действителен страх от заразата. Твърдението „изпитвам страх за

моего и на близките ми здраве поради пандемията от коронавирус“ се приема категорично най-вече от жители на малките градове, пенсионерите, хората с ниски доходи, както и привърженици на БСП и ДПС. Страхът вероятно е по-голям сред социалните категории с по-малки възможности, включително за лично оцеляване.

Фокус-групите отново ни дават възможност за по-задълбочено разбиране на тези убеждения. Дори в известна степен противоречат на очертаващите се в количественото изследване консенсуси. Изказани са мнения, че конспиративните „теории“ са „донякъде висока сензация, която да отклони вниманието от нещо друго“ (ФГ1) или направо, че „влечението към това е типично за неграмотните хора“ (ФГ2). Но се изказват и по-междинни (скептични) мнения: „някъде в чашата може да има някаква истина“ (ФГ1) или „истина има във всяко едно твърдение“ (ФГ2).

5.5 ДИАХРОНЕН АНАЛИЗ¹⁹

През 2011 г. агенция "АФИС" осъществи национално представително изследване върху близка до сегашната тема, като приложи скалата на Богардус за социално разстояние. Предимството ѝ е, че може да служи за удобен измерител на социалната кохезия в съвременното урбанизирано общество. Съпоставката между количествените величини във времето позволява да се провери дали изследваните нагласи търпят промяна във времето, в каква посока, с каква интензивност и доколко могат да бъдат посочени факторите за такава промяна.

Съставихме „Показател за социална близост“ (ПСБ), който позволява сравнимост между двата набора от данни. На всяка от стъпките в градацията на близост (Гражданин на страната, Съсед, Гост, Близък роднина чрез брак) присвоихме число между 1 и 4. Сборът на тези числа представлява ПСБ. Той варира от 0 до 10.²⁰

Интегрален показател за близост*

Средни величини	Турчин	Ром	Българин	Бежанец**	Хомосексуален
2011 г.	5,2	3,1	9,5	3,5	2,3
2020 г.	3,7	1,6	9,5	1,7	1,7

* Сума на степени на близост по 4-степенно тегло на отговорите на въпроса „Бихте ли приели човек от следните групи да Ви бъде...?“.

** За 2011 г. – средна величина на показателя за „африканец“ и „азиатец“.

Това сравнение ни позволява да направим следните изводи:

- Наблюдава се значително намаление на показателя за социална близост спрямо всички категории, с изключение на „българин“. Доколкото обичайно около 85% се идентифицират като българи, това говори преди всичко за

¹⁹ Анализът е дело на Чавдар Найденов.

²⁰ В изследването през 2011 г. не е задаван въпрос за социалната група „бежанец“, но беше включено питане за „африканец“ и „азиатец“. Пробно усреднихме величините за тези две групи и ги сравнихме с показателя за „бежанец“, получен в по-новото изследване. Общата картина потвърди обосноваността на подобна съпоставка във времето, затова публикуваме и това сравнение.

голяма промяна в нагласите на етническото мнозинство.

- Увеличението на дистанцията обхваща не само две етнически категории, но едновременно с това и чужденци и лица с миноритарна („друга“) сексуална ориентация. Този широк спектър на едновременно протичащи промени дава основание да мислим, че става дума за засилване не само и не толкова на комплекс от възгледи, подкрепящи националната гордост, и не толкова за укрепване на „расовите“ стереотипи, колкото за синдром на ксенофобски реакции спрямо реални или конструирани от медиите събития.
- Под ксенофобска реакция разбираме състояние, при което чуждото, необичайното се възприема като източник на заплахата. Тя може лесно да бъде насочвана и към граждани на страната, обособени по произволен белег (професия, възраст, регион, религиозни, идеологически и т.н. особености), особено когато контактите са ограничени и опосредени от медии, които имат мотиви да усилват конфликти и раздори между носители на този белег и мнозинството.

Трябва да се отбележи, че нарастващата ксенофобия е водещ, но не единствен фактор. Тя не изключва останалите съставки на класическата Ф-скала на Т. Адорно, като националистически и расови предразсъдъци, а им е родствена и дава почва, върху която и те могат да израстват постепенно, при условие, че такива възгледи биват лансирани и възприемани като „алтернативна истина“ или носещи статусен престиж.

Преди да потърсим причинни връзки, е добре да очертаем общото и различното на този интегрален показател с по-конкретните признаци за расизъм, национализъм, ксенофобия, конспирационизъм. Преди всичко, в изследването от 2020 г. неговата величина, очаквано, е правопропорционална на цитираните по-горе признаци за авторитарност и враждебни стереотипи. Най-отчетлива е, обаче, връзката с тезите *„Различните народи не бива да се смесват“*, *„Ако в моя квартал се заселят роми, това би било проблем“*, *„Не трябва да се позволява на повече мюсюлмани да се заселват в България“*. Връзката с други клъстери, като национална гордост, конспирационизъм (темите за задкулисието, „еврейското влияние“) е значително по-слаба. Това подсказва, че показателят отразява най-силно ефекта върху нагласите от имиграционно-бежанската вълна, комбиниран с нарастващият негативизъм спрямо ромското малцинство.

Подобно на показателя за толерантност, анализиран по-горе, показателят за близост е относително по-висок в столицата и най-нисък в селата; по-висок е при хората до 50-годишна възраст;

също така при хората с висше образование; а е занижен при тези с ниски доходи. Прави впечатление, че при привържениците на двете главни партии, ГЕРБ и БСП, той е малко по-нисък от средното за страната, макар че привържениците им обичайно показват политически рефлексии на социално интегрирани, про-системни личности. При националистическите партии показателят е най-нисък, докато при тези на ДПС, която е профилирана към турското малцинство, е най-висок. Както може да се очаква, най-силен фактор е личното социално взаимодействие – колкото хората по-често имат делово взаимодействие или водят свободни разговори с представители на други етнически групи, толкова по-понятни и близки ги чувстват като личности. Ако показателят за близост през 2020 г. е средно 18,2, то при онези, които никога не общуват с представители на други етноси, той е само 13,2. Обратно, при тези, които постоянно общуват, той достига 24,5.

Какво се е променило в обществените нагласи по тези въпроси за 9 години? Динамичният разрез показва, че спрямо 2011 г. бележи значителен спад на показателя за близост. Спадът е с 5,5 (от 23,6 на 18,2). Водещи в спада са следните категории:

- Жители на селата – от 22,5 на 15,3;
- При най-младата кохорта до 18 г. – от 27,8 на 18,7;
- При учаци – от 28,7 на 18,4;
- При безработни – от 24,0 на 17,2;
- При електората на ДПС – от 29,2 на 20,3;
- При електората на ГЕРБ – от 23,8 на 17,2.

Значителна, но предвидима промяна, има и във връзка с честотата на контактите между представители на различни етнически групи. Ако при тези, които никога не общуват с други етнически общности, спадът в показателя за социална близост е от 17,5 на 13,2, т.е. с 4,3, то онези, които постоянно общуват, са по-слабо засегнати от общото влошаване на атмосферата в обществото и медиите. При тях от 26,8 през 2011 г. ПСБ достига 24,5 през 2020 г.

Виждаме, че най-голям принос за спада на чувството за близост до други социални групи имат няколко категории, които по-рано са давали важен принос към него. При най-младите се наблюдава понижено желание за общуване с роми от 3,7 на 1,7, с турци от 6,0 на 2,6, с хомосексуални от 3,5 на 1,5.

Следните данни показват по същество семантичната подредба на няколко социални категории в съзнанието на хората. Те показват къде се образуват пукнатини и разломи във взаимоотношенията между тях. Получените данни за корелация между степени на близост са показателни, въпреки че стойностите нямат свойствата на деления върху интервална скала.

Корелации между показателите за социална близост по 4 степенна скала (2020 г.)

	Турчин	Ром	Българин	Бежанец	Хомосексуален
Турчин	1	0,521	-0,035	0,515	0,479
Ром	0,521	1	-0,02	0,647	0,671
Българин	-0,035	-0,02	1	-0,026	-0,105
Бежанец	0,515	0,647	-0,026	1	0,644
Хомосексуален	0,479	0,671	-0,105	0,644	1

Силата на корелация с положителен знак говори, че близостта на респондента до една категория (примерно, турчин) се увеличава с близостта до друга категория (примерно, бежанец). Ако знакът е отрицателен, то силата на корелацията говори, доколко увеличението на едната близост е свързано с намаление на другата близост.

Установяваме, че:

- „Българин“ бива възприеман (преди всичко от представители на самите българи) като умерено противостоящ на другите категории.
- В съзнанието преди всичко на етническото мнозинството няма голямо разстояние между тези крайно разнородни категории – двете големи малцинства, бежанци, хомосексуални. Общият знаменател може да бъде само този, че те биват възприемани като чужди, като мислещи, действащи, общуващи по друг, „непонятен за мен“ начин, следователно, като нежелателни за обичайни взаимодействия. Това говори за немалко капсулиране между общностите.

Каква е посоката на промяната? През 2011 г. корелациите на тестваните категории с „българин“ бяха умерени, но с положителен знак. Рязко се измества перцепцията на „хомосексуален“ – тя се отдалечава от „българин“ и се приближава до малцинствата и бежанците. Корелацията с „българин“ спада с 0,22 пункта, а с ром се увеличава с 0,35, с „африканец или азиатец“ расте с 0,14, с турчин с 0,11. Или обобщено: **в обществото се увеличават разломите или кливиджите по всевъзможни признаци.**

Диахронният анализ извежда на преден план или потвърждава няколко фактора, които обясняват нарастването на авторитарните и ксенофобски нагласи в българското общество в течение на 9 години.

- Растящото неравенство, декласирането на големи сектори от обществото, поражда емоционална потребност от потвърждения, че съществуват и безспорно по-зле живеещи части от населението. Такава информация за бита на бедните и неграмотните има успех в медиите и предлага успокояващата илюзия, че страдат само тези, които са станали сами при-

чина за собствените страдания. Тематиката за „ромските гета“ в медиите, а и самата дума „гето“ отправят към съществуването на такова явление в северно-американските градове и, парадоксално, подкрепят аргументите на културния или биологически расизъм.

- Стихийно протичащите урбанистични процеси, при които, както навсякъде по света, при липсата на градска стратегия, се обособяват квартали с много различен доходен, професионален и етнически профил. Това води до капсулиране на взаимодействията, което на нов ред подсилва предразсъдъците.
- Имигрантско-бежанската вълна от 2015-17 г., която премина покрай България, отчасти през нея, предизвика много страхове и на моменти паника, рязко засили усещането за незащитеност пред „чуждия“, независимо как е персонализиран въпросният „чужд“.
- „Брутализацията“ на политическото говорене в периода на управлението на Бойко Борисов има неусетен, но сериозен принос за намаляване на диалога между различни категории и общности. Има се предвид риторически стил, който прибягва до словесно унижение, очерняне и злословене не само по адрес на политически противници. Систематично се унижава човешкото достойнство на различни категории, тръгвайки от ромското малцинство и стигайки до пенсионерите, лекарите, излизащите в отпуска по болест, безработните, дори до майките с деца с увреждания и т.н. По телевизията се показват демонстративно арести на публични фигури. Обилно се експлоатират различни социални стереотипи, митове, предразсъдъци. Налице е отказ от минимални стандарти за достоверност и споделени факти. Тези отклонения от самите предпоставки за представителна демокрация не бяха наказани от избирателя и се банализираха. По силата на авторитета на „своята“ партия, мнозинството десни избиратели, които до 2009 г. преминаха към ГЕРБ, постепенно губят уважение към либералните образци и все повече смятат за приемливи отношенията на принуда и господство.
- Възкачването на власт в течение на последните четири години на коалицията на националистите, които придадоха статус на полу-респектабилност на широк спектър от нетолерантни позиции, клонящи към ограничаване,

отнемане на права, групово наказване и дисциплиниране, представяне като заплаха на етнически и сексуални групи.

- Трудностите на европейския интеграционен проект, кризата на еврото, депресията на Южна Европа, напускането на Великобритания отслабиха спирачките за традиционни, наследени от времето преди Втората световна война националистични проекти. Аналогичен ефект има и обезсилването на държавните институции под натиска на глобализирания либерализъм. Разколебаната ксенофилия освобождава терен за ксенофобия.
- Подобно усещане за загуба на перспектива е част и от контекста на самото изследване – пандемията на Ковид-19, която бе съпроводена със страхове за здравето, незапомнено от сегашните поколения прекъсване на обичайния живот, усещане за неадекватност на институциите.
- През тези 9 години набра обороти и пропагандата на „алтернативно-десен“ „нов консерватизъм“, която се опитва да постави знак на равенство между олигархизъм и политическа левица и да ги свърже с традиционните консервативни страхове от „подриване на устоите“. В периода между двете изследвания течеше кампания в медиите и промяна в учебниците, насочена към

реабилитация и даже възвеличаване на политическия, духовен и дори икономически облик на Царство България между двете световни войни. Това се поднася в контраст с режима на комунизма, но този период отрича и основните либерални ценности. Всичко това най-малкото влияе на младите и завършващите своето образование, както и на местното приложение на западните образци.

Общият извод от диахронния анализ е, че бележите на авторитарност, дискриминация, враждебни стереотипи, ксенофобия не намаляват, а растат. Те не са просто и само рецидив на недемократични традиции, а и зараждащо се и укрепващо явление. Те са плод на нови социално-икономически условия, напрежение между съсловия с различен имуществен статус и социален капитал (преди всичко принадлежност към етническото мнозинство, достъп до образование и кариера). Затова двете тактики: пасивно изчакване тези явления да „отшумят“, да се разсеят със смяната на поколенията; лекуване на симптомите на антилибералност и самоизолация на общности, без да се засяга общата причина, няма да дадат повече резултат, отколкото са дали през предходните около две десетилетия на тяхното прилагане.

6

ОБЯСНЕНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Идеологически универсум на полето на крайно-десните среди в днешното българско общество се конструира като повече или по-малко подредена съвкупност от етноцентризъм (включително ислямфобия), расизъм (най-вече срещу ромите), ксенофобия (страх от различието и чуждото) и параноя (споделяне на конспиративни "теории"). В проведените 4 дълбочинни интервюта с публични личности, които имат възможността да формират обществено мнение (идеологически „инфлуенсъри“), се очертават и четири възможни интерпретации на феномена на крайно-дясното в българското общество.

Интервюираните са публични личности. Първото интервю (И1) е със синдикална активистка с леви убеждения, второто интервю (И2) е с политик от лява партия, депутат в парламента, третото интервю (И3) е с университетски преподавател с християндемократически убеждения и четвъртото интервю (И4) е с политическа активистка на ВМРО. Тези интервюта позволяват да се направи типология на обясненията за крайно-десните ориентации в българското общество.

6.1 ИНСТРУМЕНТАЛЕН РАСИЗЪМ И КСЕНОФОБИЯ НА ЕЛИТА (ИНТЕРВЮ 1)

В това интервю се лансира разбирането, че крайно-дясното е понятие, което не е свързано с политически кливидж по отношение на икономика. Крайно-дясното е „негативното отношение към малцинствата, етнически, расови, социални включително“. То е „необразовано отношение“ което се споделя от малцинство, „приличащо на малцинствата (които критикува – б.м.), без да го съзнава“. Реакция на едно „низвергнато“ в обществото малцинство.

Но ако говорим за крайно-дясното като „осъзнато по-високо ниво, то е работа в полза на големите бизнес интереси“. Защото става дума за крайно-дясно малцинство, което по същество е „отхвърлено от елитите и което прехвърля отговорността за своите нещасти върху малцинствата (от друг порядък – б.м.)“.

Но българското крайно-дясно като феномен на обществото, е от подобен порядък. То е мал-

цинствен сектор в обществото, което се себеутвърждава „чрез стигматизиране на същите като него, но различни като етнос и сексуална ориентация“. Като цяло е „резултат от сриване на образователната система“. Споделя разните конспиративни „теории“, защото „не разбира, как работят икономическите процеси“.

Но на равнището на елита, на представителите в политическия елит на крайно-дясното, нещата са различни. Там става дума за политическа стратегия на заемане на определена електорална ниша, привличане на избиратели с крайно-десни разбирания или дори в по-широката област на споделящите етноцентрични възгледи. Но не и непременно лично споделяне на такива възгледи.

„За ВМРО бих казала, че този тип крайно-дясна реторика е опит за окупиране на една пазарна ниша, не толкова една реална позиция на говорещите.“ Става дума за лидери като Ангел Джамбазки или Красимир Каракачанов. Лидерът на партия „Възраждане“ Костадинов е друг пример – на въпрос, „защо не изостави антициганизма, той отговаря, че не може да изостави антициганизма, защото друг ще заеме мястото“. Разбира се, сред елита на крайно-десните партии има и „идеологически етноцентристи“, които вярват в онова, което говорят. Такива са Валери Симеонов и Карлос Контре-ра, „докато останалите са приели тези роли, за да има място под политическото слънце и за тях“.

Но сред последователите на крайно-десните има и маса от заблудени младежи, като например участниците в Луковмарш, както и част от футболните агитки. Това са „младежи, които са подлъгани от тази маркетингова стратегия на наци-елитите. Те не намират друг начин, да бъдат активни. А там (в групата – б.м.) ги ценят, но не като личности, а като бойна единица. Така се чувстват като част от екип, колектив. Не намират друг път, за да са полезни“. Това е групата на последователите, които са подведени от една идеология, която вероятно в личен план не споделят, поне изцяло. По-скоро приемат една роля, която им е отредено да играят – нещо като „гвардията на нацията“.

Какви са причините за разпространението на тези крайно-десни идеи? „Изворът е неудовлет-

ворението от живота. Затова през последните 10 години видяхме такъв ръст, но влизането на тези хора в управлението ги компрометира тотално.” Затова и „докато не започнем да живеем по-добре, няма как да очакваме хората да не се насочват към крайно-десните”. Според това разбиране, основните причини за устойчивостта на крайно-десните в българската политика са социални. Но също и в плана на разпадането на социалната солидарност: „срив на социални и трудови права; девалвираше е това, че имаш отговорност за някой друг.”

Друга група причини са образователни – „отдръпване на професионалистите от професионалното им призвание”, включително учителите.

„Не мисля, че хората са расисти. Сега им е по-спокойно да изговорят онова, което мислят, защото не се санкционира. Но по-голямата вълна на расисткото говорене е в това, че отгоре им посочват врага. И хората следват.” Вината е на елитите и на онези лидери на крайно-десни организации, които насаждат омраза чрез словото си, но и ориентират мисленето на своите последователи.

Публичното отхвърляне на ромите в обществото е елемент на такова мислене и говорене. Но хората „не разпознават ромите, когато те не са увиснали на кофите; дори може би живеят с роми, но не го знаят”. „Същото е и в трудовите колективи. Има случаи, в които хората разказват негативни неща за ромите, а когато им посочиш колега ром, те казват: „Той не е ром, той е читав човек”. Незнанието върви заедно с предразсъдъците.

6.2 СОЦИАЛЕН РАСИЗЪМ И КСЕНОФОБИЯ (ИНТЕРВЮ 2)

В това интервю се отхвърля като предразсъдък твърдението, че ромите са по някакъв начин облагодетелствана от социалните помощи група – едно твърдение, част от идеологически арсенал на крайната десница. „Това, според мене, е митологията. Човек трябва да е слеп, за да каже, като види едно ромско гето, че ромите са привилегировани. Един лев човек не може да подминава условията на живот на тези хора. Те са социално-слаби. Мантрата, че има хора, които раждат деца, за да вземат добавки, е нелюдничаво.” Според говорещия, в България има „негативно отношение към тази общност”, един „латентен расизъм”, който обаче е предимно наративен, „ограничава се в приказки”. Което е различно по отношение на някои западни общества, където расизмът е и „готовност за физическа саморазправа”.

Но в България „крайно-дясното е свързано само с политически партии” това е „позиция едновременно консервативна и националистическа”. „Атака е пример за крайно-дясна партия: дълбоко религиозна консервативна, националистическа, биткад-

жийска. Такива са ВМРО и НФСБ. Защитават традиционната култура като православие и традиционното семейство. Но като партии са готови на всякакви коалиции”. Което означава, че не са автентични. „Те не създават ксенофобски и расистки настроения. Убедени са, че тези настроения съществуват, а те ги яхват, макар и да ги засилват. Те не са откровени фашисти, повечето са хитри политикани. Те идентифицират една ниша и я експлоатират”.

Съществено е разсъждението за това, че мнозина привърженици на БСП споделят етноцентристки и расистки разбирания. А дали партията не заема напоследък консервативно-националистически позиции, когато отхвърли Истанбулската конвенция и се противопостави на приемането на бежанци? Според говорещия, „в БСП има настроени консервативно хора, за традиционното семейство, например, или живеещите в пограничните райони, но БСП не е предала лявата идея.” По отношение на Истанбулската конвенция „българите се разделиха в две еднакво погрешни тези: като че ли едните подкрепят „насилието над жените”, а другите – „третия пол”. Всъщност 99% от Истанбулската конвенция е част от съществуващото в България законодателство”. Но се констатира, че в света „има измествания на дискурса към консервативно и дори крайно-консервативно”.

Причините са различни, но в България са най-вече социални: „има силна реакция на разочарованието на гражданите спрямо фалша на либералния преход”. Но това не е консервативна вълна, защото „ако днес хората бъдат попитани не по идеологически етикети, а по разбираем въпроси, в голямата си част ще се окажат леви либерали”. „Не мисля, че в нацията ни се е пропила омраза към различния”. Разбира се, „расизъм и хомофобия има със сигурност, но мисля, че те не са определящи като цяло за обществените отношения.”

Решението е в интегрирането на тези малцинства в социалния и политическия живот: „Но както и в друг случай, решението е пълната интеграция на тези хора в социалния живот, а не капсулирането им в малцинствени групи, които се борят за правата си. Партиите, включително БСП, трябва навсякъде да включват хора от тези малцинства да участват в общите борби”.

Относно основанията на етноцентризма в нашето общество, обяснението на говорещия е: „Ние сме част от нация, която живее с мисълта за собственото си изчезване. Поради това има и страхове, че можем да бъдем претопени. Вкоренен комплекс по отношение на исляма. Също и комплекс на бабите, които не говорят езика на внуците си, които живеят на Запад. Имаме чувство за малоценност”.

В заключение – нужда от нормализация на дебата: „В политиката останаха крайностите и те формират терена, на който се води борбата.”

6.3 БЛИЗОСТ НА КРАЙНО-ЛЯВО И КРАЙНО-ДЯСНО (ИНТЕРВЮ 3)

„Крайните позиции в България не са особено масово застъпени, по-скоро са периферни, както като политическо представителство, така и като относителен дял на гражданите, които са склонни да ги подкрепят.“ Но особеността в България е, че „има припокриване на крайно-дясно и крайно-ляво, нещо, което в Европа е неразбираемо“.

Крайно-десните позиции в България обикновено се основават на „радикално русофилство и евразийство, с почвенически евразийски възгледи от съвременната дясна руска периферия“. Но за това има и социални причини: „В България структуриращ фактор е обстоятелството, че през последните три десетилетия една значителна част от гражданите бяха декласирани, загубиха шансовете, което доведе до радикализацията им както в крайно-ляво, така и в крайно-дясно.“

Но на въпроса, защо БСП се вписва в една такава идеологическа среда, отговорът е: „БСП не е била част от каквото и да било прогресивно ляво най-малко от средата на XX век.“ Всъщност, според говорещия, в БСП се сблъскват две основни тенденции: на една социалдемократизация (но консервативна, от времето на 1950-те и 1960-те години) и една носталгична левица (която е съществено консервативна). БСП е малко засегната от „социал-либералния прогресивизъм на по-радикалната левица“.

Но „основата на този нов консерватизъм“ в обществата на Централна и Източна Европа (ЦЕИ) е фактът, че много от страните в региона получиха своята независимост наскоро, което съвпадна с времето на пост-национални либерални идеологии на Запада. Много от тези идеи, включително във връзка с Истанбулската конвенция, бяха разчетени у нас като „чужди инфилтрации“.

Колкото до проявите на насилие срещу ЛГБТ общности в България, то е „мотивирано от десен екстремизъм, който не понася различието, а не от консерватизъм“. Резултат от страха, че „този Западен натиск да се вкарат нови ценности застрашава утвърдения, традиционния начин на живот.“ Но „от друга страна е динамиката на ЛГБТ движенията, които допреди 10 години бяха в ъндърграунда, но започнаха да излизат наяве, с традиционния прайд. Но не толкова като правозащитна рамка, а като възгледи за обясняване на обществото чрез тяхната идеологическа визия за света.“ В обществото има резерви към разбирането, че „полът може да бъде социално конструиран“ и съществува неприемане на такова западно разбиране, но „десният екстремизъм е екстремизъм, радикализация на това неприемане“.

Дали се засилва расизма в обществото? Говорещият приема, че по-скоро е обратното в сравнение

със ситуацията от времето на комунистическите режими: „има по-скоро подобряване на ситуацията от гледна точка на един нормален либерален възглед“. „Преди около 40 години познавах в добра степен обществените настроения в тогавашната ГДР, Чехословакия и Полша – тогава българските ориентация бяха много повече ксенофобски и расистки.“ Но има и сегашни причини: „От друга страна, тези възгледи се подхранват от това, че държавата на практика дезертира от своите ангажменти да поддържа нормален граждански ред. Също и масовата безработица на ромите в България в продължение на почти две десетилетия: те започнаха да се препитават по нелегитимен начин, с експанзия на дребните кражби, което бе насочено срещу хората по селата.“

Но говорещият не приема радикалното противопоставяне между една правозащитна позиция, „която е в основата на интерпретацията на проблемите на ромите чрез виктимизацията“, и една примитивна позиция на десния радикализъм, който „приписва на ромите всички дефицити“. „Но трябва да се абстрахираме от табутата на политическата коректност. Ромското население трябва да претърпи културна революция към модернизация.“

Радикалните движения съществуват латентно в обществото. „Радикалните движение в ляво и в дясно са движения на хора, отпаднали от обществения мейнстрийм. Те търсят оправдания за това. В ляво това е свързано със социалната несправедливост. В дясно те са свързани със заговора срещу нацията, традицията. Тези тенденции съществуват латентно като неприязън.“ Но с появата на „Атака“ те вече са политически представени. Така съществува латентен и официален радикализъм.

Официалният радикализъм в България, както и всички политически течения у нас, „свети с отразена светлина“, т.е. е отражение на външна динамика, а не автентичен. Но, от друга страна, латентният, „скритият расизъм излезе на сцената и във връзка с новите социални мрежи“. „Това, обаче, не е някаква българска специфика.“

Може да се очаква, обаче, „по-широко разпространение на подобни възгледи, по-силна обществена поляризация, засилване на традиционалистките възгледи. Това е свързано с недостатъчната зрялост на консерватизма.“

6.4 ОПРАВДАНО НЕДОВЕРИЕ КЪМ РОМИТЕ И БЕЖАНЦИТЕ (ИНТЕРВЮ 4)

Макар и по-радикална, позицията в това интервю до голяма степен като предишното обосновава близостта на леви и десни радикални възгледи: „С патриотизма се заиграват и лявото, и дясното.“

Национализмът и патриотизмът не трябва да се разграничават или противопоставят, защото „национализмът е защита на националния интерес,

включително през образованието, а патриотичното образование от най-ранна възраст може да формира характера и бъдещите възгледи на ново поколение, от което зависи бъдещето на България.”

Интервюто застъпва крайно-консервативна позиция по въпросите на ЛГБТ политиките, макар като цяло да отхвърля насилието. В по-общ план резервите са към либералното сексуално образование, особено във връзка с острата реакция на ВМРО срещу книгата „В като вагина“, предназначена за сексуалното образование на момичетата. „Скандални неща има в тази брошура, не бих я нарекла книга. Съгласна съм, трябва да има сексуално образование. Но защо това да не се случва в часовете по биология? Защо училищата не се отворят и да бъдат канени като лектори гинеколози? Защо не биолози? Ако щете и психолози? Но не тези психолози, които са на хранилката на НПО, които вече направили опити с анкети да питат децата, от кой пол са извън мъжки и женски.” Позицията е, че въпросите на секса са най-вече въпроси на биологията, отхвърлят се социалните измерения на темата. Но има и реакция срещу крайностите в тази област: „Има нужда от сексуално образование, но защо това трябва да е направено по толкова брутален начин.”

На първо място има отхвърляне (очаквано) на Истанбулската конвенция: „през определени текстове се правеше опит за финансиране на различни НПО под благовидната защита на жените и децата и се прокарваха трансджендърни идеи”. Но е ясно, че „според Конституцията, семейството е между мъж и жена” (разбирани като биологически полове – б.м.). „Това е научно доказано”. Колкото до възможна промяна на отношението към еднополовите бракове, „българинът е патриархален човек, той е консервативен, може би ще дойде време България да се отвори към гей-браковете, но това още не е дошло.”

По повод на скорошно нападение над младежи от ЛГБТ общността в Пловдив, говорещата изтъква: „ние сме категорично против това, против хомофобското насилие” (разбира се като позиция на ВМРО – б.м.). Разбира се, говорещата се пита дали нещата са се случили точно така, както медиите ги описват: „В медиите не потърсиха НПО-тата, които защитават семействата. Бяха ли потърсени децата от другата страна на конфликта.”

Причина за реакцията срещу ЛГБТ общността е показността на този вид различие: „Когато се говори толкова за различността това предизвиква гневната реакция на другите хора.” И то, защото „аз не смятам, че в България се дискриминират сексуалните малцинства”, „никой не ги дискриминира”. Но „показността дразни обществото, гей-парадите, кресливото говорене по медиите.”

Прави впечатление бързото свързване на отношението към ЛГБТ общността и към ромите: „Ня-

мам нищо против, всеки да бъде такъв, какъвто иска. Но да се искат повече права с лицемерното заявление, че си дискриминиран... Тези хора имат много повече социален комфорт. България е толерантна държава, единствената, спасила евреите си. Но циганите отказват да изпълнят конституционното си задължение да се образуват, превърнали са раждането в професия. Но твърдят че са дискриминирани и отказват да се интегрират. Същото е и ЛГБТ общността.”

Отрицателното отношение към ромите е от особен интерес в интервюто. Причината за това е, че „тези хора нямат трудови навици, отказват да се квалифицират”. Има изключения – „хора от ромската общност, които са образовани, но те не разчитат на социални помощи.” Решението е в пакета от мерки за интеграция, предложен от ВМРО: „Например задължителното образование... Например да се криминализира отказа от образование. Образованието трябва да е в основата на всичко.”

Изобщо „се злоупотребява с темата” за насилието над малцинствата, както у нас, така и по света. „Убийството на чернокож в Америка докъде докара, да се рушат паметници на исторически личности. И същото започна да става и тук в България. Това, че някой ударил на гей един шамар, никой не попита, а този гей не го ли е провокирал с нещо?” Колкото до насилието срещу ромите, по-скоро е обратното: „същите тези хора, на които обществото им осигурява някакъв жизнен комфорт, правят обществото потърпевше от тях”. „Колко примери да ви давам за това колко маргинални субекти са вилняли по селата, колко млади българи и българки са си изгубили живота?”

Позицията спрямо различията е, че всъщност няма кой да защитава правата на мнозинството, на българите, на хетеросексуалните, на живеещите в България срещу престъплението на хора от малцинствата: „На битово ниво, има и села, където ако българин влезе в магазин и си поиска хляб на български, бива изгонен... Дали ако сте нормален българин и във влака до вас седне една гей-двойка и започне да демонстрира любовта си, нима ще го приемете? Бежанците? Тези хора буквално дойдоха и опустошиха центъра на София. Защото алжирци изнасилват българка, цигани изнасилват и убиват българка.”

В заключение се твърди, че „българинът е доста консервативен в по-голямата си част” и че „ставаме по-консервативни”, „това е тенденция в цял свят”. Затова е нужно да отстояваме християнските ценности: „Да отстояваме българското, традиционната ни религия. Дори като прости народно християнство. Да не допускаме провокации на територията на България. Семейството да е от мъж и жена. България да е източноправославна държава. Официалният език да е български. Църквата ни е съхранила като народ.”

7

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако сравняваме, например, резултатите от това изследване (2020 г.) с по-ранно изследване на „Афис“ (2011) г., ситуацията изглежда не по-тревожна по отношение на разпространението на крайно-десни ценностни ориентации и идеологии. Но вероятно става дума и за стабилизиране на този сектор в българското общество.

В настоящето изследване е видно, че страхът от коронавирусната пандемия е значителен фактор при споделянето на различни идеи от идеологическия арсенал на крайната десница: най-страхуващите се показват силна чувствителност към гордостта от България, изключителността на българите, господстващата роля на белите в света, както и към всички измерители на етноцентризъм, расизъм и етнодистанции. Същото се отнася и до вярата в различни конспиративни „теории“.

Все пак, изследването показва, че отвъд сравнително ограничения засега електорален потенциал на крайно-десните партии (средно около 10% от гласувалите или 6% от възрастното население за целия период 2001-2020 г.), има над 1/3 потенциален терен на етноцентризъм, ксенофобия, антиромски расизъм, но с потенциала за възприемане на такива нагласи дори до 1/2. Следователно има проблем.

В допълнение към направените дотук констатации е и фактът на очевидно идеологическо объркване (смесват се и малко се разграничават понятия като ляво-дясно, респективно крайно-ляво и край-

но-дясно, либерално-консервативно). Донякъде се разграничава само умерено от радикално, но и това не винаги е сигурно. В най-добрия случай привържениците на една или друга партия (общо те са до 60% от запитаните, другите 40% нямат партийни предпочитания) възприемат официалната самоидентификация на тази партия. Избирателите на ГЕРБ се самоидентифицират между център-дясно и дясно; на БСП между център-ляво и ляво, а националистите се самоопределят надясно от центъра. Но общо над 1/5 нито имат предпочитана партия, нито имат политическа самоидентификация.

Няколко изказвания във фокус-групите показват тази липса на ориентации в политическото пространство:

- „Дясното го свързваме с демокрацията, свобода и ред... Лявото – с ограничения, диктатура“.
- „Консерватизмът е в ляво“.
- „Национализмът може да е радикален или краен, не мога да го причисля към ляво или дясно“.
- „Дясно означава капитализъм и справедливост, ляво означава социализъм и несправедливост“.
- „Крайно лявото е свят без нации, религии, култура. Но лявото значи също и свят с безкрайно много нации, религии, култури и полове“.

Може да се каже, обаче, че не се констатира на политическо равнище (сред партиите) автентичен фашизъм (по Умберто Еко), а имитации, които експлоатират чувството на неудовлетвореност от живота.

8

ПРЕПОРЪКИ

Резултатите от изследването, както и предишни изследвания показват, че съвременното българско общество има проблем с крайно-десните идеологии и организации. Възможните политики за ограничаването на тяхното влияние в обществото трябва да бъдат в три паралелни насоки:

1. Политики на интеграция и равенство

- a. Насърчаване на интеграционните политики към ромското малцинство като приоритетни.
- b. Насърчаване на въвличането на ромското население към политиките за интеграция.
- c. Подпомагане на капацитета на държавата за приемане и подпомагане, включително интегриране, на бежанци.
- d. Приоритетни политики за борба с бедността, за противопоставяне на социалната ревност и конкуренцията между бедните слоеве на обществото за достъп до социално подпомагане.

2. Образователни политики

- a. Образователна програма в подкрепа на толерантността и отхвърлянето на насилието и езика на омразата.
- b. Масова образователна кампания за изясняване на ориентирите в политическото пространство (ляво и дясно, консервативно и либерално, екстремистко и толерантно), насочено предимно към идентифицирането на крайно-десните идеи.
- c. Насърчаване на гражданския патриотизъм като противоположен на етнонационализма.
- d. Насърчаване на масовото учене на чужди езици и култури.

3. Информационни политики

- a. Стимулиране на информационна кампания за това защо малцинствата са поставени обективно в по-неблагоприятната позиция и защо социалните и правните мерки в тяхна защита не са дискриминация спрямо мнозинството.
- b. Информационна кампания за противопоставяне на расизма във всички негови измерения, включително за напомняне на Холокоста.
- c. Противопоставяне, включително с юридически средства, на езика на омразата.
- d. Насърчаване на показването на повече чуждестранни новини в обществените медии.

Цялостният курс на страната би трябвало се промени по посока, най-общо, на намаляване на материалното неравенство, увеличаване на дела от произведената стойност, който се получава от труда, за сметка на капитала; гарантиране на достъпа на всеки гражданин до образование, в зависимост от успеха, а не от произхода; възстановяване на достъпа до здравеопазване според заболяването, а не според доходите; хомогенизиращо райониране в градовете, общинска жилищна политика (каквато практически отсъства в страната); повишаване на обществената отговорност на медиите, увеличаване на дела от публичността, който защитава и обосновава преднамерено „деמודирани“, класически либерални и социалистически ценности, каквито са хуманистичния оптимизъм, вярата в разума, равенството, сътрудничеството, доверието между хората, достойнството на индивида и гражданина и др.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Иванова, Евгения (съст. и ред.) Страх и жажда за възмездие. В. Търново: ФАБЕР, 2007
- Йорданов, Руслан. Тяхната борба, сп. „Тема“, брой 19 (32), 13-22 май 2002
- Поппетров, Николай. Фашизмът в България. София, Кама, 2008.
- Сидеров, Волен. Основи на българизма. ПП „Атака“, 2011.
- Кръстева, Анна. Българският популизъм: щрихи към портрета. (2013) В: Анна Кръстева. Блог за политика, е-гражданственост и миграция. <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/23/bulgraian-populism/>.
- Тодоров А. Извлякохме ли поуки от „възродителния процес“. В: Аврамов, Румен (съст. и ред.). Насилствената асимилация на турците в България 1984-1989. София, Център-за-академични-изследвания, 2019.
- Mudde, Cas. 'The Populist Zeitgeist', Government and Opposition, 39:4, 2004, 541-563.
- Todorov Antony. The Extreme Right Wing in Bulgaria. Sofia, Friedrich Ebert Foundation, 2012.
- Todorov, Antony. The Extreme Right Wing in Bulgaria. In: Goll, S., Mlinarić M., Gold, J. Minorities under Attack. Othering and Right-Wing Extremism in Southeast European Societies. Harrassowitz Verlag, 2016, pp. 277-294.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БЗНС	Български земеделски народен съюз
БКП	Българска комунистическа партия
БСП	Българска социалистическа партия
ВМРО-БНД	Вътрешна македонска революционна организация – Българско национално движение
ГЕРБ	Граждани за европейско развитие на България
ДБ	Демократична България
ДПС	Движение за права и свободи
ДСБ	Демократи за силна България
СДС	Съюз на демократичните сили
Кгне	Килограм(а) нефтен еквивалент
ФК	Фокус-група
И	Интервю

За автора:

Антоний Тодоров е професор по политически науки в Нов български университет. Научните му интереси са в областта на демокрацията, изборите, партиите, политическото поведение, сравнителната политика.

Емпиричното изследване е проведено от **агенция „АФИС“** по поръчка на Фондация Фридрих Еберт. Анализът на данните е осъществен от **Чавдар Найденов и Стефан Георгиев**.

Чавдар Найденов е политолог, публицист, социолог и граждански активист.

Стефан Георгиев е социолог, социален изследовател и обучител на свободна практика.

ИЗДАТЕЛ

Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
ул. Княз Борис I 97
1000 София, България

Отговорен редактор:

Хелене Кортлендер, директор
© Дизайн корица: VBrand Visuals
Предпечат и печат: Про Креатив Студио

Използването с търговска цел на всички издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) публикации не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.

Всички текстове са достъпни онлайн
bulgaria.fes.de

София, 2021 г.
ISBN: 978-954-2979-91-3